لەفارسییەوە: مستەفا زاهیدی

ئاشنابوون بە
دیڤید هیوم

سەرپەرشتیاری پرۆژە:

ئەنوەر حسێن «بازگر» - لوقمان رەئوف

ئایدیا

گۆڤارێکی فکریی فەلسەفییە، گرنگی بە لێکۆڵینەوە و وەرگێڕان دەدات

خاوەنی ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا

سەرنوسەر: ئەنوەر حسێن
a·bazgr@gmail·com
07701535029
جێگری سەرنوسەر: لوقمان رەئوف
lukmanraoof@yahoo·com
07701369792

تایپ و هەڵەچن:
باوان عومەر، دیلان دڵشاد
چاپ: چاپخانەی کارۆ
بەڕێوەبەری هونەری:
هەرێم عوسمان

پێشەکی

بەر لە هیوم، بەزۆری فیلسوفەکان بەوە تاوانبار دەکران بڕوایان بە خودا نییە. هیوم یەکەم فیلسووف بوو ئەم تاوانەی قبووڵ کرد و دانی بەم تاوانەدا نا.

ئەوەی کە کەسێک بە کافر ناو ببرێ، بۆ فیلسووفەکان یان هەر کەسێکی تر، پێداهەڵدانێکی بێزارکەر نەبوو. کۆمەڵگا، ڕێگای هەڵسووکەوت لەگەڵ ئەم بیرمەندانەی کە جیاواز بیریاندەکردەوە، هەر لە یۆنانی کۆنەوە(هەڵدانی جامی شەوکەران) تا سەدەکانی ناوەڕاست(دادگایی پشکنینی بیروڕاکان)ی گرتبووە بەر.

هەر بۆیە فیلسووفەکان هەموو هەوڵیان ئەوە بوو، هەمووان(تەنانەت خۆشیان) ڕازی بکەن بەوەی بڕوایان بە خودا هەیە. دانپێدانانی هیوم بە شکستی ئیلاهیات، بە ڕسواییەکی گەورە دەزانرا، بەڵام ئەو هەوڵانەی کە بۆ پاشگەز بوونەوە لەو (هەڵوێستەی)دار، نەک لە ڕێگای Rock(1)ەوە، بەڵکو لە ڕێگای بەڵگاندنی فەلسەفییەوە بووز ئەم خاڵە بە هەمان ڕادە کە دەرخەری ڕەوابوونی کۆمەڵگای بەریتانیای سەدەی هەژدەیەمە، دەرخـەری کەسایەتی هیومیشە. بەمەشەوە ئەگەر هیوم دەیویست وەفادار بێت بە فەلسەفەکەی خۆی نەیدەتوانی هەڵوێستێکی تر بگرێتە بەر.

لە مێژبوو فەلسەفە ئەم ڕەوتەی گرتبووە بەر. بەشێک لە فیلسووفەکانی چاخی کۆن، بۆ وێنە بەشێک لە (ڕەواقییەکان) و (کەلبییەکان) لەم ڕوانگەیە نزیکتر ببوونەوە، بەڵام سوقرات بەو هۆیەی بێڕێزی بە خوداکان کردبوو ڕووبەڕووی مەرگ بووەوە، لە ڕۆمی کۆندا نەدەکرا باوەڕەت بە خودایەک نەبێت، بە تایبەت ئەگەر خودا ئیمپراتوورێکیش بێت هەر بۆیە باوەڕ بۆ ئەو کەسانەی دەیانویست

درێژه به بیرکردنەوە بدەن و بە هەمان رادە بۆ ئەوانەش کە دەیانویست بژین و نەکوژرێن، پێویست بوو.

لە سەرەتا سەردەمی مەسیحییەتدا، فەلسەفە بە گشتی چووە خزمەت ئیلاهیاتەوە. نووسراوەکانی ئەفلاتوون و ئەرەستوو وەک وەحی ئیلاهی و فەلسەفە، کە بە گشتی بریتی بوو لە شیکردنەوەی دەقەکانی (ئەفلاتوون و ئەرەستوو) پەسەندی زۆربەی خەڵک بوو. ئەم دۆخە بە (نووسینی) شیکردنەوە لە سەر ئەم شیکردنەوانە، درێژەی پێدرا، کاری زۆر قارەمانانە ئەوە بوو، ئەم شیکردنەوانە لەگەڵ بنەماکانی ئاینی مەسیحیەتدا بگونجێندرێن.

پێشەیەکی لاوەکی بە کەڵک وەرگرتن لە لۆژیک بە مەبەستی سەلماندنی بوونی خودا گەشەی سەند، بەشێک لەم کۆمەڵە هەوڵانە، زۆر وریایانە و تەنانەت داهێنەرانەش بوو، بەڵام نوێ نەبوو. پێش گریمانە بنەڕەتییەکان بە زۆری وەک یەک بوون.

بۆ یەکەمجار لە سەدەی 17دا، دیکارت کە ئێستا بە دامەزرێنەری فەلسەفەی نوێ دەناسرێ، ئەم پێش گریمانەی بردە ژێر پرسیارەوە. دیکارت پێش گریمانە کۆنەکانی خستە لاوەو فەلسەفەکەی خۆی لە سەر بنەمای عەقڵ- نەک ئیمان- دامەزراند. دیکارت بە کەڵک وەرگرتن لە شێوازی گومانی عەقڵانی ئەوەی خستە روو هەموو شتێک دەکرێ رەتبکرێتەوە، جگە لە یەک شت. من ناتوانم گومان بکەم لە هەموو شت و هاوکات گومانم هەبێت لە بیرکردنەوەی خۆم. رستەی ناوداری»من بیردەکەمەوە کە وایە هەم» ئەنجامە بەناوبانگەکەی بیرکردنەوەی دیکارت بوو. بەم شێوە دیکارت بە بنەمایەک گەیشت کە بونیادی عەقڵانی فەلسەفەکەی خۆی لە سەر دارِشت.

راست نیوسەدە دواتر، جۆن لۆک، فیلسووفی بەریتانیایی، هەنگاوێ ئەولاتر رۆشت و فەلسەفەی ئەزموونگەرایی خستە روو. وەها تێڕوانینێک بانگەشەی ئەوەی ئەکرد دوا بونیادی فەلسەفە، لە عەقڵدا نییە، بەڵکو لە ئەزمووندایە. لە روانگەی (لۆک)ەوە، سەرەنجام هەموو زانیارییەکانی ئێمە لە رێگای ئەزموونەوە بە دەستدێن. ئێمە هیچ وێنایەکی زاتیمان نییە، تەنها هەڵگری کۆمەڵێک هەست و وێناین کە بە رامان لەم هەستانەوە بە دەستیدەهێنین. وادیار بوو فەلسەفە

گەیشتبووە بەرزترین ئاستی خۆی.

بەڵام زۆری نەخایاند کەسێک هەنگاوێک بەولاتر رۆیشت. بە هاتنی بێرکلی ئایرلەندی، نەریتی ئەزموونەگەرایتی بەریتانیایی پێینایە هەرێمی شێتێتییەوە. ئەگەر هەموو زانیارییەکانی ئێمە دەربارەی جیهان تەنها لە سەر بنەمای ئەزموون داڕێژرابێت، چۆن دەتوانین بڵێین جیهانێک بوونی هەیە کە ناتوانین لێیتێبگەین؟ بەم شێوە جیهان دابەزی بۆ ئاستی دیاردەیەکی زەینی و فەلسەفە بوو بە شتێکی گاڵتەجاڕ. بەڵام سەبارەت بە دونیا، جێگای بەختەوەری بوو بێرکلی، ئۆسقۆفێکی لە خواترس بوو. هەڵبەت بێرکلی دانی بەوەدا نا دونیا درێژە بە بوونی خۆی دەدات، تانەت ئەگەر لە لایەن کەسەوە فام نەکرێت، بەڵام ئەمە چۆن دەکرێت؟ لەبەرئەوەی هەردەم خودا توانای تێگەیشتن لە دونیای هەیە.

ئەم فێڵە فەلسەفییە، تا رادەیەکی زۆر بێرکلی لە کێشە و سەرئێشەکان(نەک تەنها لە لایەن ئۆسقۆفی گەورەو کۆمەڵی کەنیسەکەیەوە) رزگار کرد. ئێستا جیهان بناغەو بنەمایەکی هەبوو. وەها دۆخێک سی ساڵی خایاند تا ئەوەی هیوم هاتە ناو باسەکەوە.

ژیان و بەرهەمەکانی هیوم

هیوم، تەنها بیرمەندێکە بۆچوونەکانی هێشتا جێگای بایەخن و لە ئەمڕۆدا وەردەگیردرێن. هەرچەن دەقەکانی یۆنانی کۆن، وەک بەرهەمی ئەدەبی گەورەو دیار، سەرنج ڕاکێشن، بەڵام فەلسەفەی ئەوان هیچ نییە، جگە لە کۆمەڵێک ئەفسانە بێژی درەوشاوەو پڕزریق و بریق. ڕوانگەی سەدە ناوەڕاستی ئاگۆستین و ئاکویناس لە گەڵ تێگەیشتنی مۆدێرندا نایەتەوە. دیکارت و لایەنگرانی فەلسەفەی ڕەسەنییەتی عەقڵ، بەو قەناعەت و باوەڕەمان دەگەینن دۆخی مرۆڤ دۆخێکی عەقڵانی نییە، (بیرکردنەوەی) ئەزموونگەرا سەرەتاییەکان، هەڵە یان پووچ و بێمانان، زۆربەی بیرمەندانی دوای هیوم سەر بە یەکێک لەو دوو گرووپەن کە باسیکرا.

ئەوەی من ئێستا هەوڵم ئەوەیە ئەنجامیبدەم، هیوام توانی بە کردەوە دەریبێنێت. هیوم فەلسەفەی کرد بە وێرانەیەک. هیوم تەنانەت بێرکلیشی تێپەڕاندو هەموو هەوڵی ئەوە بوو هەڵوێستی ئەزموونگەراکانە بگەیەنێتە ئەنجامێکی لۆژیکی. هیوم هەموو شتێکی بردە ژێر پرسیارەوە جگە لە تێگەیشتنی ڕاستەقینەمان. بەم کارە هیوم ئێمەی خستە دۆخێکی دژوارەوە. ئەم ڕوانگە، ڕەسەنییەتی من یان خودباوەڕیە(2 ((Solipsism). تەنها من بوونم هەیە و دونیا هیچ نییە، جگە لە بەشێک لە وشیاری من. لێرەدا ئێمە دەگەینە کۆتایی یاری فەلسەفە، ئەو شوێنەی ناکرێ لێی هەڵبین. کیش و مات!

ئینجا کوت وپڕ تێدەگەین ئەم بابەتە گرینگ نییە. بە بێ لە بەرچاوگرتنی ئەوەی فیلسووفەکان دەڵێن، دونیا هەر وەک خۆی دەمێنێتەوەو ئێمە وەک پێشتر درێژە بە ڕێگەی خۆمان دەدەین. وەک چۆن هیوم وایکرد، کەسێک کە جەستەیەکی قەڵەوی هەبوو و بەردەوام وریا و وردبین بوو، هیچ وەک ئەو خود باوەڕە بێکت(3)یە نەدەچوو، کە خۆی بە لەت لەت و پچڕپچڕ دەزانی. لە ڕاستییدا ئەوەی هیوم باسیلێدەکرد، دۆخی تێگەیشتنی ئێمە بوو دەربارەی دونیا. جیهانی ئاین و جیهانی زانست، هیچکامیان شتێک نین سەداسەد و بە تەواوی سەلمێندراو بن. هەڵبەت ئەگەر بمانەوێ، باوەڕمان بە ئاین هەبێت، بەڵام وەها باوەڕێک لە سەر بنەمای هیچ جۆرە خوێندنەوەو بەڵگەیەکی سەلمێندراو

سەداسەد نییە، هەروەها دەتوانین بۆ داسەپاندنی خواستەکانی خۆمان بە سەر دونیادا کۆمەڵێک بەڵگاندنی زانستیشمان هەبێت، بەڵام نە ئاین و نە زانست، هیچکامیان لە خۆیاندا بوونیان نییە. ئەمانە هیچ نین جگە لە پەرچەکردارەکانی ئێمە بەرامبەر بە ئەزموونەکانمان، یەکێک لە بێ ئەژمار لەو پەرچەکردارانەی دەکرێ بمانبێت.

هیوم سەر بە بنەماڵەیەکی رەسەنی سکاتلەندی بوو. ژیاننامەی هیوم لە نوسینی ئەی.سی.ماسنەر، هەڵگری شەجەرەنامەی بنەماڵەیی هیومە کە شەجەرەکەی هیوم دەگەڕێنێتەوە بۆ هۆم ئاڤ هووم، کە ساڵی 1424ی زایینی کۆچی دوایی کرد. پێشنیانی پێشتری ئەم فیلسووفە بریتین لە ژمارەیەک کەسایەتی ناسراو لەوانە، بێلچێر ئاڤ ئافنێز، هیوم ئاڤ بێلەکەدێر و نۆر ڤێل ئاڤ باگهاڵ.

دەیڤید هیوم 24ی ئاپریلی 1711 لە ئەدینبوو لە دایک بوو. سێ ساڵی تەمەن بوو باوکی مرد. ژمارەیەکی زۆر لە گەورە فیلسووفەکان لە تەمەنی منداڵیدا باوکیان لە دەست داوەو ئەم بابەتە بووە بە سەرچاوەی زۆر تیۆری باوی دەروونشیکارانە. پوختەی

ئەم تیۆریانە ئەوەیە، بێبەری بوون لە سۆزی باوکایەتی، دەبێ بە هۆی ئەوەی ئەو کەسانە پێویستییەکی قووڵیان بە متمانە بە خۆ بوون و دڵنیابوون لە خۆ هەیە. ئەم بابەتە خۆی لە خۆیدا، دەبێ بە هۆی ئـەوەی منداڵانی ئازارچێشتوو، سیستەمێکی ئابستراکت بخولقێنن کە بوونی فیزیکی خۆیان پڕ بکەنەوە. ئەم جۆرە تیۆرییە دەروونشیکارییانە رەنگە درەوشاوە، سەرقاڵکەر و تەنانەت فێرکاریانە بن.(هەرچەن لەم بارەوە زۆر دڵنیا نیم) , بە دەربڕینێکی تر، وێکچوونی ئەم تیۆریانە لە گەڵ ئەو فیلسووفانەی باسیان لێوەکرا، دەکرێ لە زۆر رووەوە ناباو و سەیرو سەمەرە بێت، مەگەر لە رووی وردبوونەوەو شیکاری عەقڵانی ئەوانەوە.

کە هیوم لە دیاک بوو، لقەکەی ئەو کە لە شەجەرەی بنەماڵەیەکی ناودارەوە سەریهەڵدابوو لە سەر ملکێکی بچووک و ساردی ناین وێلز دەژیان. ئەم شوێنە لە 9 مایلی رۆژئاوای برۆیک ئێپان توید، نزیک بە گوندی چێرنساید لە سنووری سکاتلەند بوو. ئەو خانووەی ئەم فیلسووفەی لێ لەدایک بوو ئێستا

نەماوە، بەڵام «ئەشکەوتی فیلسووف» وەک شوێنی لە دایک بوونی هیوم، نیشانی توریستی خۆش باوەڕ کە ئاکاری فیلسووفانەی هەیە، دەدرێت. ئەم شوێنە کەوتووەتە باشووری رۆژئاوای ماڵەکەی ئێستای(لە پای کێوەکە). ئەم ئەشکەوتە تەڕ، تەنگ و تاریکە، ئەو شوێنە بوو دەوترێ هیوم، ئەو کاتەی کوڕێکی گەنج بوو، هەروەها ساڵانی دواتری ژیانی (ئەو کاتەی چەن بەشێکی ناوەوەی ئەشکەوتە رەنگە تەنگ بووبێت بۆ ئەو جەستە قەڵەوەی ئەو) لەوێدا تێدەفکرا و خەریکی بیرکردنەوە دەبوو. ئەگەر (لە سەر ئەو باوەڕە بین) بیرکردنەوەی ئێمە لە ژێر کاریگەری ژینەگەی دەوروبەرماندایە، چاوەڕوانی ئەوەی بیرکردنەوەی هیوم لەم رووەوە، جۆری فەلسەفەی نوێ بەردی(نئۆ بەردی) بە روانگەی Claustrophobic (ترس لە شوێنی تەنگ)ەوە خولقاوەو لە راستییدا بە رادەیەکی زۆر، فیلسووفە گەورەکانی ئەڵمانیا کە دوای هیوم هاتوون بەم شێوە چاویان لە بەرهەمەکانی هیوم کردوەو ئەم شتێکە بە دژواری بکرێت لێی دووربکەوینەوە، لەبەر ئەوەی ئەڵمانییەکان لە بیری ئەوەدان سیستمی گەورەی فەلسەفی بخولقێنن. کۆشکی مێتافیزیکی بە ستایلی ئاڵۆزی باروک–نەک کەمتر لەوە–هیچ حەزێکیشیان نەبوو بۆ داگیرکردنی ئەو ئەشکەوتە فەلسەفییە سەرەتاییەی لە هیومەوە بە میرات بۆیان مابوەوە. مخابن! فەلسەفە نابێت لە گەڵ ئایدیا و خۆزگەکانی تایبەت بە بیناسازی تێکەڵ بێت.

هیوم لای مامی کە قەشە بوو و دوای باوکی فەیلەسووفی، ببوو بە خاوەنداری ناین وێڵز، بە خێو کراو گەورە بوو. دۆخی ناین وێڵز، بە لە بەرچاوگرتنی پێوەرەکانی ژیانی مۆدێرنی، زۆر سەرەتایی و دژوارە، خزمەتکارە پێ پەتییەکان، گەوڕی گاکان لە زستاندا و کولانەی مریشکەکان لە نهۆمی خوارەوەی بیناکە، خۆری خواردن کە زۆربەی کات بڕوێشی جۆ، حەلیم و گوڵە کەلەرم بوو(بە حەزی خۆتان سووپی نەریتی یان سوودی کەلەرمی ئاوکی و قێزەون دابنێن) , بەڵام هیوم نە ئەو کاتەو نە هیچ کاتێکی تر هەستینەدەکرد لە سەردەمی منداڵیدا بێبەری بووە. هیوم وێڕای منداڵانی گوندەکەی نزیک خۆیان لە کۆخی مامۆستاکەی ئەو ناوچەیەو لە چوارچێوەی نەریتی یەکسانی خوازانەی سکاتلەنددا کە بۆ ماوەیەکی زۆر ، لە پێش هاوتاکەی خۆیەوە بوو لە

سنوورەکانی باشوور، وانەیخوێند. دواتر لە دوانزە تا پازدە ساڵیەوە چووە زانکۆی ئیدینبوور(چوونە زانکۆی ئەدینبوور لەو تەمەنە کەمەدا ئەو کاتە زۆر شتێکی ئاسایی بوو، ئەمە نەریتێک بوو کە تا سەردەمانی ئێمەش لە ناو خوێندکارانی ئەم زانستگەدا پارێزراوە.)

دوای ئەمە، چاوەڕوانی ئەوە دەکرا هیوم ماف بخوێنێت، بەڵام ئەو پێشتر بەرەو لایەک رۆشتبوو، بە حەز و خۆزگەوە دەستی کردبوو بە خوێندنەوە لە بواری جۆراوجۆردا. ئەگەر کاتێکی تەرخاندەکرد بۆ خوێندنەوەی ماف، ئەم کارەی بە پێچەوانەی ویستی خۆی دەکرد. دواتر هیوم زیاتر جەختیکردەوە لە سەر خوێندنەوەی فەلسەفە تا ئەوەی رۆژێک «وادیار بوو دەرگایەکی نوێ لە بیرکردنەوە بەرەو روو کرابۆوە.» بیرکردنەوە فەلسەفییەکانی هیوم، هێدی هێدی شکڵی دەگرت، بیری لە داڕشتنی سیستەمێکی فەلسەفی دەکردەوە. ئێستا ماف «شتێکە کە زۆر رقم لێیدەبێتەوە.» سەرەنجام بڕیاریدا بە گشتی بیتێتە لاوە.

وەها بڕیارێک ئاسان نەبوو. ئەم کارە بەو مانایە بوو پشتیکردووە لەوەی کە بەختی ئەوەی ببێت ژیانێکی پیشەیی هەبێت. شەڕی دەروونی درێژماوەی هیوم دەربارەی ئەم بڕیارە بوو بە هۆی ئەوەی بەهایەکی زۆر بدات لەم بارەوەو دوای ماوەیەکی تووشی تێکچوونی دەروونی بوو.

هیوم گەڕایەوە ناین وێلز، بەڵام چاک بوونەوەی بە شێوەی ماوە ماوە بوو. لە ماوەی نێوان هێرشی خەمۆکیدا، بەو پەڕی حەزەوە دەستی دەکرد بە درێژەدان بە بیرکردنەوەکەی. دۆکتۆر ئەم ناوچەیە، کە چەندین جار بانگ کرابوو بۆ دەرمانکردنی، لە سەر ئەو باوەڕە بوو هیوم تووشی «نەخۆشی زاناکان»بووە. ئەو دکتۆرە «دەورەیەی خواردنی بینێرز(1) و حەبی دژە هیستریا»ی بۆ نووسی، هەروەها ئامۆژگاری هیومی کرد بەوەی کە رۆژانە پاینتێکی(2) ئینگلیسی شەرابی سوور بخواتەوە.» هەروەها بۆ ماوەیەکی درێژ دەستبدات بە وەرزشی درێژماوە وەک ئەسپ سواری.

هیوم تا ئەو کات باریکەلە و باڵابەرز بوو، پیاوۆکی دەست و پێ سپیلکە بە دەست و پێی درێژ و لۆقەوە. بەمەشەوە، سەرەڕای رژیمی وەرزشی، ئێستا ئیتر بەرەبەرە قەڵەو دەبوو. بە رۆژدا بە ئەسپ لە ناوچە گوندییە رووت و پڕ لە

بەرزی و نزمیدا وەرزشی دەکرد و لەم راهێنانەدا لە گەڵ لەڕتر بوونی ئەسپەکە، سوارەکە کێشی زیاتر دەبوو: تا ئەوەی بەرە بەرە، هیوم قەڵەوبوو و تا ئەو کاتەی مرد هەر بە قەڵەوی مایەوە. ئەوە ئەوە دەخاتە روو نەخۆشییەکانی هیوم لەم ماوەدا، رەنگە تا رادەیەک بە هۆی (غودە)کانییەوە بووبێت.

چاک بوونەوەی هیوم تەواو لەسەرخۆ و بەرە بەرە بوو و رەنگە بکرێت بڵێین هیچکات بە تەواوی چاک نەبوەوە. کۆمەڵێک رووداوی سەیر لە ساڵەکانی دواتر ژیانیدا ئاماژەن بەوەی لە باری رووحییەوە لە دۆخێکی نەگۆڕدا نەبووەو هەردەم باری دەروونی گۆڕاوە.

هیوم نەیدەویست بۆ هەمیشە درێژەبدات بە ژیان لە گەڵ دایکی لە ناین وێلز. ساڵی 1734 ناسیاوێکی بنەماڵەیی، پیشەیەکی بۆ دۆزییەوە کە وەک سکرتێری بازرگانێکی دەریایی لە شاری بریستوول کار بکات. هیوم بە زۆر هۆکار ئەم کارەی قبووڵکرد، یەکەم ئەوەی کە بە دڵنیاییەوە پێویستی بە پارە بوو، هەروەها دەیزانی ئەم کارە بەو مانایە بەردەوام سەفەری دەرەوەی دەبێت، ئەم بابەتە بۆ هەستی کونجکۆڵی هیوم سەرنج راکێش بوو، جگە لەمانەش، هیوم هەستیدەکرد ئەم کارە زۆر باشە بۆ باری دەروونییەکەی.

کۆمەڵێک بەڵگە هەن کە ئەوە دەخەنە روو هیوم هەموو کات نیگەرانی نەخۆشییەکەی بووە. لە رێگای سەفەر بۆ بریستوول هیوم لە لەندەنەوە رەت بوو. لەوێ نامەیەکی دوورو درێژی بۆ دکتۆر ئاربۆسنات، یەکێک لە پزیشکە ناودارەکانی ئەو سەردەم نووسی. لەم نامەیەدا بە هەموو تواناوە هەوڵی ئەوە بوو نەخۆشییەکەی خۆی وەسف بکات، هەر چەن ئەم وەسفە، بە هۆی زانستی کەمەوە، هەروەها چەمکە نەگونجاوەکانی ئەو سەردەمەوە، زۆر نامەیەکی قورسە.

هیوم نەخۆشییەکەی خۆی بە کۆمەڵێک رستەی وەک «ئەم نەخۆشییە سەگییە» وەسفکردوەو ئاماژەی دەدات بە «بیرکردنەوەی شێواو»ی خۆی. هیوم دەڵێت:» من هەموو دەم خۆ بە مەرگ، هەژاری، شەرم، ئازار و نەهامەتییەکانی تر بەهێز دەکرد.» ئەو دوای ئەوەی لیستەیەک لەو دەرمانانە دەنووسێت کە پزیشک بۆی نووسیوەو پێیداوە، بێ هیچ پێوەندییەک باس لە کۆمەڵێک رامانی

فەلسەفی دەکات:»من لە سەر ئەو باوەڕەم ئەمە راستییەکی سەلمێندراوە زۆربەی ئەو فیلسووفانەی پێش ئێمە مردوون بە هۆی گەورەیی و لێهاتوویانەوە لە ناوچوون، بۆ ئەوەی مرۆڤ بتوانێت لەم لێکۆڵینەوەدا سەرکەوتوو بێت، پێویستە لە هەر دەمارگرژییەک بە دوور بێت-بەرامبەر بە باوەڕەکانی خۆی و باوەڕی ئەوانیتریش». هیوم نامەکەی بە چەند پرسیار دەربارەی نەخۆشییەکەی کۆتایی پێدێنێت.(ئاخۆ هیوایەک هەیە بە چاکبووونەوەم؟) خۆی وەڵامدەداتەوە «بە دڵنیاییەوە نا»و پێدەچێت ئەم کارە توانیویەتی مەبەستی هیوم بگەیەنێت. هیوم هیچکات نامە 10 لاپەڕەییەکەی خۆی نەنارد(هەر چەن بە درێژایی تەمەنی ئەم نامەیەی پاراست و نەیهێشت ون ببێت) وەک ئەوەی زانیبێتی نووسین دەربارەی نەخۆشییەکەی، خۆی لە خۆیدا جۆرێک دەرمانە، یان لانیکەم نزیکترین رێگای چاکبوونەوەیە کە هیوم تا ئەو کات پێی گەیشتبوو.

لەم کاتەدا، هیوم بۆ کارکردن لە بریستوول مایەوەو زانی پیشەکەی وەک سکرتێر ئەوە نییە کە هیچ سەفەرێکی تێدا بێت. پێوەندی هیوم لە گەڵا خاوەنکارەکەی تا دەهات روو بە خراپبوون دەچوو و سەرەنجام وازی لە کارەکەی هێنا. لە بیستوچوارەمین ساڵرۆژی تەمەنیدا گەڕایەوە ناین وێلز، ئەو شوێنەی وردە وردە بە هۆی هەڵسووکەوتی «خۆبەزل زانین و بێباوەڕییەوە(بێ ئیمانییەوە)، بە بەدناوی ناوی دەرکردبوو.» لەم قۆناغە لە ژیاندا، هیوم داهاتێکی کەمی 40 پاوندی ستریلینگ بۆ ساڵێک بە میرات بۆ مابوەوە، کە ئەمە وایدەکرد بێئەوەی ناچار بێت کار بکات بە قەناعەت و دەست پێوەگرتنەوە بژی.

هیوم لەم سەردەمەدا دەستی دایە نووسینی تێڕوانینە فەلسەفییەکانی، بەو مەبەستەی فەلسەفەیەکی نوێ بخولقێنێت و بەو هۆیەوە ناوبانگ دەربکات(هیوم بە درێژایی تەمنی ئەم رازە بچووکەی کردبووە ئامانجی ژیانی:»عەشقی من بۆ ناودەرکردنی ئەدەبی، شادی و خۆشییەک کە ژیانم بگرێتەوە.» چارەنووس ئەوە بوو هیوم لە پێگەی کەسایەتییەکی ئەدەبیدا زیاتر ناوبانگ دەربکات، نەک لە پێگەی فیلسووفێکدا. خەڵکی بریستوول، دواتر وەک گەورەترین نووسەری بەریتانیا ناویان لێدەبرد، تەنانەت ئێستاش لە لیستەی کتێبخانەی بەریتانیادا وەک «دیڤید هیوم، مێژوو نووس» ناوی هاتووە. دوای چەند مانگ هیوم بڕیاریدا

بڕوانە فەرانسە. لەوێ دەیتوانی بە ئاسانی بەو داهاتە کەمەی بژی و لە تەنیاییدا بێئەوەی کەس موزاحیمی بێت یان کار بکات، هەموو کاتی خۆی بۆ فەلسەفە نوێکەی تەرخانبکات.(لە ناین وێلز مامی و دایکی هەموو کات لای بوون و هیچ کامیان عاشقی فەلسەفە نەبوون.) دەگێڕنەوە هیوم بە پەلە ناین وێلزی بە جێهێشت. تازە رۆشتبووە فەرانسە ژنێکی گەنج و سەلتی ناین وێلز بە ناوی «ئاگنێس» کە دەوترێ پێشینەکەی خراپی بووە لەم بارەوە، سکی پڕبوو. جۆری روانین بۆ ئەم بابەتە لە سکاتلەندی ئەو سەردەم زۆر ئاینییانە بوو. ئاگنێسی هەژار و بێدەسەڵات، لە کەنیسە نیشانی هەمووان دراو لەوێ قەشەی ئەو ناوچە(مامی هیوم) وتاری باو و ئاشکرای گوناهبار بوونی ئەو ژنەی خوێندەوە کە بە خۆزگە خواستن بەوە کە مەرگی باوەڕدارانە لە کاتی منداڵبووندا ببێت بە نسیبی کۆتایی هات. وەک ئەوەی ئەم شانۆی رەحم و عەشقی مەسیحانەیە بەس نەبێت، دواتر ئێگنێسیان پەڵ کێش کرد و هێنایانە بەردەم ئەنجوومەن، ئەو شوێنەی بە ئەگەری زۆر بۆ ئەوە بووە سزای زیاتری بدرێ، ئەگەری ئەوە هەیە هاوکات بووبێت لە گەڵ سووکایەتی پێکردنی ئاشکرا، کە هەموو دەم شێوەکاری پەسەندی کۆمەڵگای فریوکار و درۆزنە بۆ سزادات(بیستوومە ئەم کارە بە هۆی ئازادی خوازی ناوشیارانەوەیە، شادی و خۆشحاڵییەک کە لەم راستییەوە سەرچاوەی گرتووە، کە تۆ هێشتا تووش نەبووی.) لە کاتی لێپرسینەوە لە ناو خەڵکەکەدا، سەرەنجام ئێگنێس رایگەیاند هیوم–کە ئەو کات لەوێ نەبوو– باوکی منداڵە لە دایک نەبووەکەیەتی، رەنگە ئەم کارەی بۆ ئەوە کردبێت باوکی راستەقینەی منداڵەکە لە سزادان دوور بخاتەوە. بە هەرحاڵ ئەمە بڕیاری کۆتایی کۆبوونەوەکە بوو، هیچکات راستییەکەی بۆ کەس دەرنەکەوت:

بە جیاوازییەکی بەرچاوەوە، ئەمە گرنگترین بەڵگەیەکە لە بەردەستماندایە دەربارەی حەزە سێکسییەکانی هیوم. بە وتەی ماسنەر هیوم لە سەردەمی ژیانی دواتر لە ئیتالیا، فەرانسە و سکاتلەند، سەلماندی لە باری حەزی سێکسییەوە کەسێکە کە حەزەکانی عاددی و سروشتین.» لەو رووەوە کە هیچ رووداوێکی تر دەربارەی حەزە سێکسییەکانی نەنووسراوەو بەجێنەماوە، تەنها دەتوانین بڵێین کە ئەم حەزە سرووشتییە، بە میوانداری لە گەڵ ژنە خزمەتکارەکەی و ئەو

خانوونانەی میوانداری هیومیان دەکرد، دادەمرکایەوە لەو رووەوە هیوم یەکێک بووە لە کەسایەتییە دەگمەنە ئەدەبییەکانی ئەو سەردەمە کە تووشی نەخۆشی سفلیس نەبووە، پێناچی ئەم میوانداریيانە زۆر بەردەوام بووبێت. یان هیوم لە گەڵ ژنانی لەشفرۆش کە ئەو کات لە کیشەی ئاوی گەرم هەرزانتر بوون رایبواردبێت.(مەبەست لەم وێکچواندنە، تەنها رادەربڕینێکی نۆخی کۆمەڵایەتی-ئابوورییە و مەبەس ئەوە نییە سووکایەتی رەگەزی تێدا بێت. ئەم کیسە ئاوە گەرمە مرۆڤ ئاسا و نەخۆشانە، زۆربەی کات دوای تووشبوون بە چارەنووسێکی لە چەشنی ئیگنێس، شێوەو شکڵی خۆیان دەدۆزییەوە، قوربانییەکانی دووڕوویی و فریوکاری کە بەشێکی زۆر پێویست و جیانەکراوەن بۆ هەموو کۆمەڵگا بەڕێزەکان کە هێگانووە لە ئازار خوازە شاراوەکان.)

هیوم سەرەتا روویکردە شاری رێنس بۆ ئەوەی لەوێ بمێنێتەوە، بەڵام دواتر چووە شاری لافلەش، کە ئەم کۆچەی بە ئەگەری زۆر بە هۆی پێوەندی ئەم شارەوە بووە لە گەڵ دیکارت کە لە خوێندنگەی ژێزۆئێت لەم شارە خوێندبووی. هیوم لە ماوەی سێ ساڵدا کتێبی «نامە دەربارەی سرووشتی مرۆڤ»ی نووسی. هیوم دواتر گاڵتەی بەم کتێبە دەکرد لە بەر ئەوەی بە فرەوێژی و چەنەبازی گەنجانەی دەزانی، بەڵام هیچکات پشتی نەکرد لە فەلسەفەی ئەو کتێبە، کە تا رادەیەک هەڵگری هەموو ئایدیای فەلسەفەی داهێنەرانەی هیومە، کە ئەمڕۆکە بەو هۆیەوە هیوم فەرامۆشنەکراوە و یادی زیندوو ماوەتەوە، بێرتراند راسێل لە کتێبی مێژووی فەلسەفەی رۆژئاوای خۆیدا، تەنانەت لە سەر ئەو باوەڕەیە ئەم کتێبە «نامە دەربارەی سروشتی مرۆڤ» هەڵگری باشتری بەشەکانی فەلسەفەی هیومە. سەرکەوتنێکی گەورە بۆ پیاوێک کە هێشتا نەگەیشتۆتە تەمەنی 30 ساڵی.

هیوم لە کتێبی(نامە دەربارەی سروشتی مرۆڤ»دا هەوڵیدا بنەماکانی ناسینی مرۆڤایەتی پێناسە بکات. چۆن بە تەواوی باوەڕە بە بابەتێک دەکەین؟ ئەو شتە چییە بە تەواوی باوەڕمان پێی هەیە؟ هیوم لە وەڵام بەم پرسیارانە، درێژە دەری نەریتی ئەزموونگەراکانە، لە سەر ئەو باوەڕەیە سەرجەم ناسینی ئێمە سەرەنجام پشت بە ئەزموون دەبەستێ و بە هۆی ئەزموونەوەیە. لە روانگەی (هیوم)ەوە، تێگەیشتنەکانی ئێمە دوو جۆرن. ئەو تێگەیشتنانەی کە بۆ زۆرترین هێزەوە دێنە

ناو مێشکەوەو دەتوانین ناوی بنێین کاریگەرییەکان(Impressions) مەبەست لە بەکارهێنانی ئەم ناوە، هەموو هەست، ئاکارو سۆزەکانە کە بۆ یەکەم جار لە دەروونددا دەردەکەوێت. مەبەستی من لە وێناکان(بۆچوونەکان)(Ideas) شێوە کەم رەنگە زەینییەکانی کاریگەرییەکانە لە ئایدیا و بیرکردنەوەدا.

هیوم بەم شێوەیە شیدەکاتەوە» هەر وێنایەکی سادە، هەڵگری کاریگەرییەکی سادەیە کە وەک وێناکە دەچێت:»بەڵام ئێمە دەتوانین وێنای لێکدراویش درووستبکەین.» ئەم وێنا لێکدراوانە بە هۆی وێنا سادەکانەوە، بە هۆی کاریگەرییەکانەوە، درووستدەبن، بەڵام مەرج نییە کوت و مت وەک کاریگەرییەکان وابێت. بۆ وێنە دەتوانین (وێنای لێکدراوی) پەری دەریای ، بە ئاوێتەیەک لە وێنایەک کە لە ماسی و وێنایەک کە لە ژن هەمانە دروست بکەین. هیوم بە باوەڕی پتەوەوە بە گریمانی کاریگەری و وێناکان، وەک تەنها بنەمای ناسینی ئێمە، بە کۆمەڵێک ئەنجامی سەرسووڕهێنەر گەیشت. هیوم شتەکان، بەردەوامی، خود(Ego) یان دەروون و تەنانەت و هۆکار و بەرهۆ(دال و مەدلوول)ی بە گریمانەی هەڵە دەزانی. ئێمە هیچکات، لە راستییدا لە خودی شتەکە ناگەین و ئەزموونی ناکەین، تەنها کاریگەرییەکانی رەنگ، شێوە، تام و کۆمەڵێک تایبەتمەندی تری وەک بەردەوامی و... ئەزموون دەکەین. هەر لە سەر ئەم بنەمایە، ئێمە هیچ کاریگەرییەکی کردەکیمان لە بەردەستدا نییە کە لەگەڵ بەردەوامیدا یەکبگرێتەوە. رووداوەکان یەک لە دوای یەک روودەدەن. تەنانەت ناتوانین بڵێین شتێک هۆکاری روودانی شتێکی ترە. دەتوانین ببینین شتێک، هەموو دەم بە دوای شتێکدا روودەدات(بارووت دادەگیرسێ، تەقینەوە) بەڵام هیچ پێوەندییەکی لۆژیکی نییە لە نێوانیاندا، هەروەها هیچ هۆیەکی لۆژیکیش لە ئارادا نییە بەوەی ئەم رووداوانە هەر بەم شێوەیە لە داهاتوودا روودەدەن.»ئێمە هیچ وێنایەکی ترمان لە دال و مەدلوول نییە، جگە لە وێنای شتە دیارەکان کە بەردەوام گرێدراوی یەکترن. جێگیر بوون لە رێگای رەوتی سادەی ژماردنەوە، بێبەرییە لە هێزی لۆژیکی(بۆ سەلماندنی ئەو پێویستی پێوەندی نێوان دال و مەدلوول). سەرجەم (قوو)ەکان سپی بوون بەرلەوەی (قوو)ە رەشەکان لە ئۆسترالیا، لە سەردەمی هیومدا بدۆزرێنەوە، کە وایە قووەکان سەداد سپی نەبوون، وەک چۆن کە ئاگر تەنیا هۆکاری تەقینەوەی باروت نییە.

بیرکردنەوەی هیوم کێشەی زۆری تێدایە کە تەنها ناگەڕێنەوە بۆ تێگەیشتنی باو یان عەقڵی سالم. چۆن دەکرێ درێژە بە ژیان بدەین، ئەگەر ئەمە هەموو ئەو شتە بێت کە باوەڕمان پێی هەیە؟ هیوم ئاگاداری ئەمجۆرە رەخنەگرتنە بوو لە فەلسەفەکەی. «کە ئێمە ژوورەکەمان جێدێلین، سەرقاڵی کاروباری رۆژانەمان دەبین، پێدەچێت ئەنجامەکەی لە ناو بچێت، وەک چۆن خەیاڵەکانی شەو بە هاتنی رۆژ لە ناو دەچن.» کارێکی ئەستەمە ئێمە ئەم باوەڕە بپارێزین کە بە زەحمەت پێیگەیشتووین. لە راستییدا ئەو خاڵەی هیوم ئاماژەی پێداوە هەمان لەرزۆک بوونی ئاشکرای دۆخی مرۆڤە لە بواری ناسینەوە. ئێمە لامان وایە زۆر شت دەزانین، بەڵام لە راستییدا بەشێکی زۆر لەو شتەی لامانوایە دەیزانین تەنها گریمانەیەکی تۆخە و بەس، گریمانەیەی کە جێگای باوەڕن، بەڵام بە هەر حاڵ هەر گریمانەن. ئەم روانگە بە شێوەیەکی سەیر، زۆر وەک دۆخی ناسین دەچێت لە سەردەمی ئێمەدا، ئەو سەردەمەی کە راستییە بنەڕەتییەکانی زانست، لە ماوەیەک لەوە پێشەوە هەریمی ئێعتبار(باوەڕ هەڵگربوون) یان تێگەیشتنی باو(عەقڵی سالم)ی بە جێهیشتووە. ئێمە ئەمڕۆکە بە نابەدڵییەوە راستییە زانستییەکان وەردەگرین کە وامانلێدەکەن باوەڕ بکەین لافاوێک لە گەردیلکە ناوکییەکان لە زەوی سەخت و پتەودا بوونی هەیە، سێبەرەکانی دژە ماددە(Anti–Matter) هەنگاو بە هەنگاو بە دوامانەوەن و گۆیەکی کەمانی فەزایی بەرو دواوەمان دەبات، بەڵام هێشتا درێژە بە ژیان دەدەن لە جیهانی نیۆتۆنی دا، لەو دنیایەدا کە سێوە پێگەیشتووەکان، لە لایەن هێزی راکێشانەوە دەکەونە سەر سەوزەڵانیی پتەوی راستی. ئەمڕۆکە ئەو شتەی بڕوامان پێی هەیە ئەوەیە، کە حەقیقەت کەمتر لەوەی کە فەلسەفەی هیوم بانگەشەی بۆ دەکات پووچ و بێ مانا نییە. وەک هەموو کات گریمانەکانی عەقڵی سالم، کە بە شێوەیەکی گاڵتەجاڕ ناتەواو نەشیاوە، هێشتا کافییە.

هیوم سەرەڕای ئەوەی بونیادی هەر جۆرە زانستێکی تێکدەدا، بەڵام رێزێکی زۆری بۆ نیوتن و شێوەکاری ئەزموونی ئەو هەبوو. لە راستییدا گریمانەی هیوم دەربــارەی کاریگەرییەکان، رەنگە لە کتێبی "تیشک ناسی» نیوتنەوە سەرچاوەو ئیلهامی وەرگیرابێت، لەو شوێنەدا کە دەربارەی تیشکە نوورییەکان و شتەکان قسە دەکات:» لەو تیشکانەدا هیچ شتێک بوونی نییە جگە لە هێز و

سروشتێک، کە وا هەستدەکەین بە رەنگێک دەنوێنێت.»(بە دەربڕینێکی تر ئێمە خۆمان ئەو شتە ئەزموون ناکەین.) هیوم بە قووڵی ستایشی زانست - بە تایبەت وردووبوونەوەی لە شێوەکانی زانستی دەکرد. هیوم دڵنیا بوو لەوەی زانست، رێگای داهاتووی باشترە. بەمەشەوە سەیر ئەوەیە فەلسەفەی هیوم پاشەکشەی بە مرۆڤ کردووە، بۆ ئەو شوێنەی مرۆڤ لە سەدەی ناوەڕاست بە دواوە بە دەستی نەهێنابوو. کۆپرنیک شوێنگەی مرۆڤ و زەوی لە ناوەندی بوونەوە خستە دەرەوە. ئەزموونەگەرایی خودباوەرانە (سوولیپسیستی) هیوم، بە شێوەیەکی رەها مرۆڤی کردەوە بە چەق و ناوەندی هەر شتێک، کە بوونی هەیە(هەرچەندە دەربارەی هیوم، ئەم بابەتە لە راستییدا زەوی ناگرێتەوەو چ بگات بە کەون.)

روانگەکانی هیوم شتی سەیرو سەمەرەی زۆری تێدایە. بێرکلی پشتی بە بوونی خودا بەستبوو بۆ ئەوەی جیهان رابگرێت ئەو کاتەی خودا نابینین، بەڵام لە فەلسەفەی هیومدا جیهانێک بوونی نییە، هەتا بمێنێتەوە، ئەگەر شتێک نەبێت پێیبووترێ مادە، بەردەوامی یان هۆکار و بەرهۆ. کە وایە شوێنێکیش بۆ خودا نامێنێتەوە. بە دڵنیاییەوە هیوم باوەڕی بە خودا نەبوو،بەڵام فەلسەفەکەی ئێمە بە روانگە و بۆچوونێک دەگەیەنێت، کە زۆر نزیکە لە روانگە و بۆچوونی عارفە بووزییەکانەوە، (ئەوانیش باوەڕیان بە خودا نییە.) لە حاڵێکدا بێرکلی فەلسەفەی دابەزاند بۆ ئاستی نوکتەیەک، هیوم ئەو نوکتەیەی تەفسیرکرد، بەڵام شتێک دوور لە چاوەڕوانی بوو ئەم کارە، خەڵک هان بدات بەوەی فەلسەفە زۆر بە هەند وەربگرن.

ساڵی 1739 هیوم گەڕایەوە بۆ بەریتانیاو «نامە»ی خۆی بڵاو کردەوە. ئەو دواتر بەو پەڕی ئاسوودەییەوە دانیشت و چاوەڕوانی هێرشی وەحشیانەو دوژمنانەی رەخنەگرانی بوو، بۆ ئەوەی بەو پەڕی وشیاریی و تێگەیشتنەوە وەڵامیان بداتەوە، بەم شێوەیە توانی کۆمەڵێک شت بە دەست بێنێت وەک ناوبانگ، پارە، پەسەندکردنی لە لایەن شاعیران و دەوڵەمەندەکانەوە، عەشقی ژنانی شۆخ و ژنانی دەوڵەمەند، ئەمانە هەموو ئەو شتانەیە کە فەیلەسووفێک تازە دەستیکردووە بە نووسین، چاوەڕوانیان دەکات، بەڵام بە داخەوە بڕیار نەبوو شتەکە بەو شێوە بێت. شاکاری گەورەی هیوم، وەک چۆن خۆی دەڵێت :» بە

مردوویی چاپ بوو.» بەرهەمەکەی خراپترین چارەنووسی بە سەرهات. کەس پێی نەزانی، بەڵام پەرچەکرداری هیوم چ بوو؟ « لەو رووەوە بە شێوەیەکی سروشتی ، خوو و خەدەیەی شاد و گەشبینم هەیە، زۆر زوو خۆم لەمە رزگارکرد و وامکرد ئەم شتە کاریگەری رۆحی زۆری نەبێت لە سەرم. گەڕایەوە بۆ ئەدینبورۆ، دەستیکرد بە نووسینی چەند وتارێک دەربارەی ئەخلاق و سیاسەت. ئەم وتارانە تا ڕادەیەک بوو بە هۆی ئەوەی ناوبانگ دەربکات، ساڵی 1744 هیوم خۆی کرد بە پاڵێوراوی کۆرسی فەلسەفەی ئەخلاق لە زانکۆی ئەدینبورۆ. بە داخەوە زانرا لانیکەم کەسێک کتێبەکەی ئەو»نامە دەربارەی سروشتی مرۆڤی خوێندوەتەوە، هەر بۆیە بە پێی ئەم نامەیەی هیوم، باس لەوە کرا ئەم کتێبە هەڵگری کۆمەڵێک نووسراوی کافرانەیە، هەر بۆیە دژایەتی کرا دژ بە پاڵێوراو بوونی هیوم بۆ بە دەستهێنانی ئەو کورسیە. ئەمانە کۆمەڵێک تۆمەتی گەورە بوون بە ئاسانی نەیدەتوانی نکۆڵیان لێبکات، بە تایبەت لەبەرامبەر کەسێکدا کە زۆر باش کتێبەکەی خوێندبویەوە(ئامانجی یەکەمی هیوم بۆ گێژکردنی رەخنەگرانی خۆی کە لێیکەوتوون بە رقدا وەڵامێکی زۆر وشیارانەبوو، کە لە سەر ئەم گریمانەیە داڕێژرابوو ، ئەم رەخنەگرانە، دەست نابەن بۆ ئەم کارە بێوێنەیە. لە راستییدا کتێبەکەی ناخوێننەوە.) ئەم پیشەی باسمانکرد لە زانکۆ بە هیوم نەدرا، هیوم بەو پەڕی رق و تووڕەییەوە ئەدینبورۆی بە جێهێشت.

هیوم ئێستا بڕیاری دابوو پیشەیەک بدۆزێتەوە زۆرتر لە گەڵ تواناییەکانیدا بگونجێت. سەرەنجام پێشنیار کرا ببێت بە مامۆستای ماڵەوەی مارکۆس ئاڤ ئاناندالی شێت، لە ماڵەکەی لە نزیکی ئالبانێز لە باشووری رۆژهەڵاتی بەریتانیا، وا دیار بوو ئەمە کارێکی زۆر باشەو هیوم رازیبوو. ئەو کاتانەی گەورەکەی هیوم تەنانەت لەوسەری ئاماژە فەلسەفییەکانەوە بوو (کە وادیار بوو بە دوایین رێگا چارە دەزانرێ.) هیوم دەستیکرد بە نووسینی مێژووی بەریتانیا، بەڵام زۆر زوو نائومێد بوو وازی لەم کارە هێناو بەڵێنی دا بەخۆی لە کاتێکی تردا بڕواتەوە سەر ئەم کارە.

وڵاتەکەش ئەو کاتە تووشی جەنگێکی شێتانە ببوو. بەسەرهاتەکە بەم شێوە بوو، کە لایەنگرانی پاشایەتی جەیمزی دوهەم لە ساڵی 1745 دژ بە پاشایەتی

بەریتانیا لە سکۆتلەند، شۆڕشیان کردبوو، ئەرتەشی سکۆتلەند کە پێنج هەزار کەس بوو بە سەرکەوتوویی هێرشی کردە سەر بەریتانیا. دواتر بە سەرشۆڕی پاشەکشەیکرد و سەرەنجام لە شەڕی کالوودێن قەتڵ و عامکرا. بەختەوەرانە هیوم بە درێژایی ئەو شۆڕشە لە بەریتانیا دەژیا، هەر بۆیە دەیتوانی بە شێوەیەکی بێ لایەنانەن چاو لەو جەنگە بکات. هەندێ لە هاوڕێکانی لە ئەدینبورۆ هەرکامەیان لایەنگریان لە یەکێک لە بەرەکانی جەنگ کرد و ئەم کارە ئەنجامی خراپی لێکەوتەوە. رادەڕبڕینی وشک و بێرۆحی هیوم دەربارەی ئەم رووداوە بەم شێوە بوو:» هەشت ملیۆن کەس (رەنگە) بە دەست پێنج هەزار کەس، کە بوێرترین لە هەمانکاتدا بێنرخترین خەڵکەکانیان تێدا بوو، ملکەچکراون وەک کۆیلە چاویان لێدەکرێ.»

ئەم رووداوە کاریگەری زۆری کردە سەر هیوم . ئەو بە روونی مێژووی لە چواردەوری خۆی بینیبوو، هەرچەند خۆی راستەوخۆ بەشداری تێدا نەکردبوو. ئەم کەمایەتییە زۆر زوو قەرەبوو کرایەوە، ئەو کاتەی لە مامۆستایەتی تایبەتی نەخۆشێکی دەروونی (شێتێک) دەرکرا، بە ناچار رازی بوو بە حەقدەستێکی کەم وەک سکرتێری جەنەڕاڵێک دەستبکات بە کار کردن.

جەنەڕال جەیمز سێنت کلێر ئەو کاتەی سکرتێرە تازەکەی دامەزراند، چاوەڕوان، بوو بڕوات بۆ هێرشتێک دژ بە فەرەنساوییەکانی کەنەدا. بە ماوەی چەند مانگ، ئەرتەش و کەشتییەکان بۆ ئەم هێرشە سەربازییە لە بەندەری پۆرت مێس ئامادە کران، بەڵام وەزیر، واتە دوک نیۆکاسێل، هێشتا بە تەواوەتی نەیدەتوانی بڕیار بدات چ بکات لەم ئەرتەش و کەشتییانە. وەزیر پیاوێک بوو کە دەربارەی دەوترا هەموو بەیانییەک نیو کاتژمێر وندەکات و بە درێژایی رۆژ بە شوێن ئەو نیوکاتژمێرەدا دەگەڕێت! سەرەڕای ململانێی زۆر دژوار، ئەم سەردەمە لە راستییدا سەردەمێکە کە بەریتانیا بە خراپترین شێوە ئیدارە دەکرێت، بابەتێک کە بە دڵی مێژوونووسە فەیلەسوف رەفتارەکەی ئێمە بوو، کە ئێستا دەیتوانی لە نزیکەوە دەیتوانی سەیر و سەمەرەکانی بیروبۆچوونی سەربازی بە کردووە ببینێ.

سەرەنجام دوک نیوکاسێل، نیو کاتژمێرە ونبووەکەی خۆی دۆزییەوەو فەرمانیدا بە هێزەکەی جەنەراڵ سێنت کلێر بدەن لە دەریاوە هێرش بکەنە

سەر فەرەنساوییەکان، بەڵام نەک لە کەنەدا، بەڵکو لە فەرەنسا. کە جەنەراڵ سێنت کلێر لە دوکی پرسی چ بکەن لەو ڕێ نیشاندەرە هێندیانەی کە بە تایبەت پەروەردە کراون و لە کەشتییەکەدا دانراون، پرسیارەکەی بە بێ جێ زانرا و وەڵامینەدرایەوە. جەنەراڵ دواتر پرسی هێرش بکەنە کوێی فەرەنسا؟ وەڵامیدرایەوە، بۆ هەر کوێ بۆتان کرا. جەنەراڵ سێنت کلێر(وێڕای سکرتێرەکەی) بە بەلەم گەڕایەوە بۆ پۆرتس مێس و چووە کەشتی فەرماندەیی ئەرتەشەوە. ئەو کاتە بوو تێگەیشت کێشەیەک هەیە، کەس لە هیچکام لە کەشتییەکاندا نەخشەی فەرەنسای پێ نەبوو. هیوم پێیراگەیاند ئەو ئەزانێت نەخشەی وڵاتی فەرەنسا چۆنە. ئەگەر جەنەراڵ حەز بکات، تەنانەت دتوانێ نەخشەکە بکێشێت، بەڵام سەرەنجام ئەفسەرێکیان نارد بۆ ئەوەی لە کتێب فرۆشییەکانی ئەو ناوچەیەدا نەخشەیەکی فەرەنسا پەیدابکات، ئەفسەرەکە بە کتێبێکی کۆن دەربارەی فەرەنسا کە بە رێکەوت نەخشەیەکی فەرەنسا بە پشتەکەیەوە بوو گەڕایەوە. هیوم پێیوتن کە نەخشەکە درووستە و جەنەراڵ بەرەو فەرەنسا کشتییەکانی خستە ڕێ، پێیوترابوو تا ئەو کاتەی ڕاست بەرەو باشوور دەڕوات ڕێگای فەرەنسا ون ناکات.

سەرەنجام هێزی دەریایی بەریتانیا دەگەنە بەندەری لۆریان لە فەرەنسا(بەو هۆیەی ئەم بەندەرە کەوتوەتە لێواری باشووری رۆژئاوایی بەریتانیا، بە سەر بەریتانیادا زاڵ نییە، ئەوە دەگەیەنێت جەنەراڵ سێنت لۆریان سەرەتا، سەرکەوتوو بووە لە ونکردنی ڕێگای فەرەنسادا.) جەنەراڵ هێزەکەی خۆی لە لێواری بەندەری لۆریان دابەزاند(لە حاڵێکدا هیوم خەریک بوو نۆتی هەڵدەگرت بۆ کتێبێک کە دەیویست بینووسێت دەربارەی مێژووی بەریتانیا). جەنەراڵ دەیویست دوورگەی لۆریان و شوێنی لەنگەر خستنی کەشتییەکان گەمارۆ بدات، بەڵام بە داخەوە، ڕاست دوای ئەوەی دابەزی بارانێک بە خوڕ دەستیپێکرد. سێ هەزار سەربازەکەی بۆ ماوەی سێ مانگ لە کەشتییەکەدا زیندانیکران و لەو ڕووەوە لە ناو قوڕ و لیتەدا ڕێیان دەکرد ماسوولکەکانی قاچیان داگیرا. سەرەنجام ئەوان تەنانەت نەیاندەتوانی ڕاست بوەستن. عەقڵی سالم دەڵێت ڕەنگە شتێک زیاتر لە ئاوی باران کاریگەری ببێت لە دروستبوونی ئەم دۆخەدا.) لەم کاتەدا، لۆریان فەرەنساوییەکان زانیان ژمارەی ئەوان زۆر زیاترە لە هێزە هێرشبەرە بەریتانیاییەکان و ڕێژەیان حەوت

بە یەکە. هێزەکانی دوو لایەنی جەنگ چەند جارێک یەکتریان شوێنی یەکتریان تۆپباران کرد و دواتر دوژمنان لە هەردوو لا بڕیاریاندا شەو دەربارەی دۆخی جەنگ زیاتر بیر بکەنەوە. فەرماندە پلە بەرزەکانی بەریتانیا زۆر زوو بەو گەیشتن عاقڵانەتر وایە سەربازە گۆجەکانیان لە تاریکی شەودا سواری کەشتی بکەن و پاشەکشە بکەن. لەم کاتەدا فەرماندەی فەرەنساوییەکانە، بە کۆمەڵێک هۆکار کە تەنها فەرماندە سەربازییە هەڵکەوتووەکان دەتوانن بزانن بۆچی، بڕیاریدا تەسلیم بێت. کاتێک ئەرتەشی گەورەی فەرەنساوی رۆژی دواتر بۆ تەسلیمبوون گەیشتە شوێنی سەربازە بەریتانیاییەکان، چەند سەربازی بەزیوی بەریتانیایی، لە بەشی تۆپخانەیان دی کە بە لای چەک و چۆڵە تەڕەکانیانەوە خۆیان ماتکردووە، بۆ ئەوەی باران تەڕیان نەکات و وەک ئەوە وابوو لە بیر کرابێتن. ئێستا ئیتر فەرەنساوییەکان دەیانزانی رێژەیان بەرامبەر بەریتانیاییەکان پێنج هەزار کەس بە یەک کەسە. ئەوان زۆر عاقڵانە تێگەیشتن ئەم بەریتانیاییانەی پێداویستی تەواویان نییە بەوەی ئەم هەمووە سەربازە تەسلیم بووە وەربگرن، بۆیە بەریتانیاییەکانیان بە دیلگرت. لەم ناوەندا پاپۆڕە بەریتانیاییەکەی و ئەو فەیلەسوفەی تێیدا بووم(دەیڤید هیوم) لە تۆفانی دەریادا بێ سەرو شوێن بوون و دوای مەترسییەکی زۆر، هەمووان بەرەو وڵاتەکەیان (بەریتانیا) گەڕانەوە بەوەی میداڵەکانیان وەربگرن.

جەنەراڵ سێنت کلێر ، بە هۆی ئەم شەڕە گـەورەوە، پلەی رێبەری وەفدێکی نوێنەرایەتی سیاسی پێبەخشرا، کە بەرەو ڤیەن و تۆرین دەڕۆیشتن. جەنەراڵیش لەگەڵ سکرتێرەکەی(هیوم)و راوێژکارانی سیاسی خۆی بەڕێکەوت.

هیوم پەرچەکرداری جیاوازی هەبوو دەربارەی سەفەرە ئەوروپییەکانی. ئەو زۆر زیرەکانە بەم شێوە رای خۆی دەربڕی:" ئەڵمانیا پڕە لە خەڵکانێکی راستگۆ و زەحمەتکێش، ئەگەر یەکگرتوو بوون، دەبن بە گەورەترین هێز کە تا ئێستا وێنەی نەبووبێت لە جیهاندا." ، " لە فەرەنسا زۆر باشتر لە گەڵ خەڵک هەڵسووکەوت دەکرێو ئاسایشێکی زۆرتریان هەیە و لەگەڵ ئەوەی هەموویان هەوڵیان ئەوەیە خۆیان بە بەریتانیایی نیشانبدەن، هیچیان لە بەریتانیایی کەمتر نییە،" بەڵام هیوم زۆر نەکەوتە ژێر کاریگەری خەڵکی نەمساوە لە ئوستریا:"

بە هەمان رادە کە ئەم وڵاتە لە باری سروشتی تازەیە خۆش و سەرنجڕاکێشە، دانیشتوانەکەی وەحشی و ناشیرین و دێوەزمە ئاسان.“ ژمارەیەکی زۆریان ملێکی درێژ و شۆڕەوەبوویان هەیە. هەموو گوندەکان پڕن لە خەڵکی گەوج و کەڕ و نەفام. روخساری گشتی ئەم خەڵکە ناشیرینترین روخسارە تا ئێستا دیبێتم. وەک ئەوە وایە ئەمە جادەیەکی گەورە بووبێت کە هەموو خێڵە وەحشییەکانی دونیا لەم رێگەوە هێرش بکەنە سەر ئێمپراتۆری رۆم. ئەو خێڵە وەحشییانە پاشماوەی سوپاکانی خۆیان بەر لە چوونە وڵاتی دوژمن، لێرە بە جێ دەهێشت.“ پەرچەکرداری هیوم تەنها بە هۆی ماندوێتی زۆروە نەبووە لە ئەنجانی سەفەرێکی دوور و درێژ بە تەنیشت کێوی ئالپەوە. تێبینییەکانی ئەو لەوە ناچێت زێدەگۆیی تێدا بێت، هەرچەند ڕەنگە بۆچوونەکانی هەڵە بووبێت. ئەمڕۆ ئەوە دەرکەوتووە دانیشتووانی ئەو ناوچەیە لە خورادنیاندا یۆد کەم بووە ،کە بە هۆی کەمی یۆدەوە نەخۆشی گواتر لەو ناوچەیە باو بووە، هەروەها بووە بە هۆی ئەوەی کاریگەری لە سەر بیر و هۆشیان ببێت.

بەڵام خەڵکانی ئەو ناوچەیە تووشی نەخۆشی دەروونی نەببوون. کە وەفدی نوێنەرایەتی گەیشتە تورین، هیوم نەخۆش کەوت. یەکێک لە هاوڕێکانی لەم سەفەرەدا بەم جۆرە دەنووسێت:“ هیوم تای زۆر بەرز بوو کە بە پێی هێما سروشتییەکانی، هەڵیت و پڵیت بێژی و وڕاوە کردنی لەگەڵ بوو. ئەو کاتەی نەخۆشییەکەی زۆرتر دەبوو و تاکەی دەچووە سەرەوە زۆر جار بە دڵەڕاوکێیەکی زۆر کە بە روخساریدا دیار بوو، باسی لە شەیتان و جەهەنەم و عەزابی جەهەنەم دەکرد و شەوێک ئەو کاتەی پەرەستارە چاودێرەکەی خەوی لێکەوتبوو هیوم لە سەر جێگاکەی خۆی هەستابوو بەرەو چاڵێکی قووڵ کە لە حەوشەکەدا بوو رۆشتبوو بەو مەبەستەی وەک چۆن دواتر دەرکەوت خۆی بخنکێنێ، بەڵام کە زانی دەرگای پشتەوە داخراوە خێرا بەرەو ژوورێک رۆشت، دەیزانی دانیشتوانی ئەو ژوورە شمشێرەکانی خۆیان لە سەر کاناپەو قەنەفەکان دادەنێن و لەوێدا بوو خزمەتکارەکان بە دەنگە دەنگی هیوم کە هەوڵیدەدا دەرگاکە بکاتەوە، خەبەریان بووەوەو هیومیان بینی و بە زۆر گەڕاندیانەوە بۆ سەر جێگاکەی.“

هیوم زۆر زوو چاک بوویەو ئەم بەسەرهاتە ”سەیر و سەمەرەیە“ بوو بە

هۆی گاڵتەجاڕ و پێکەنینی هاوڕێکانی. هیوم تێڕوانینێکی قووڵتری بۆ ئەم شتە هەبوو و بەم شێوەیە ناڕەزایەتی خۆی دەردەبڕی. :" ئێوە لاتانوایە فەلسەفە هۆیەکە بەوەی کە من لە شێتی دوور بم؟ ئۆرگانیزمی مێشکی من زیانی پێگەیشت و من بە ئەندازەی هەر کەسێک کە لە شێتخانەیەکدا بێت شێت ببووم." وا دیارە هیوم بە تەواوی ئاگاداری نەخۆشی دەروونی خۆی بوو کە لە هەمووان شاراوە بوو و لەو شتە دەترسا. دەربارەی کاریگەری ئەو نەخۆشییە دەروونییە لە سەر چالاکییە فیکری و تیۆرییەکانی هیوم تەنها دەتوانین گومانی ئەوە بکەین، ئەم خاڵە جێگای سەرنجە کە کەسێکی بێباوەڕی وەک ئەو بەم شێوەیە شێتانە لە جەهەنەم و عەزابی جەهەنەم بترسێت و باسی شەیتان بکات. هەر بەم شێوەیە دەتوانین بیر لەوە بکەینەوە چەند ڕووداوی هاوشێوەی نەنووسراوە لە ژیانیدا ڕوویداوە. ڕەنگە زۆر پرسیاری گرنگ لەم بارەوە بێوەڵام مابێتەوە.

سەرەنجام جەنەراڵ کلێر و سکرتێرەکەی سەرکەوتووانە ئەو ئەرکەی پێیان سپێردرابوو ئەنجامیاندا، لە حاڵێکدا سەرجەم ئەورووپا گەڕان ئەنجامێکی وەهایان دەستنەکەوت(بە زۆری لەم بوارەدا، دەستکەوتەکان بە مانای شکست و بێهیواییە.) لەم کاتەدا هیوم بەو ئەنجامە گەیشت ئیتر بەسە. دوای فێرکردنی شێتێک و خزمەتکردن سکرتێری جەنەراڵ، ئێستا ئیتر لای وابوو دەتوانێت بگەڕێتەوە سەر فەلسەفە و جارێکیتر بپەرژێتە سەر فەلسەفە. هیوم گەڕایەوە بۆ ئەدینبۆر و لەوێ سەرلەنوێ دەستکردەوە بە نووسینەوەی بەرهەمە فەلسەفییە شکست خواردووە گەورەکەی. لە یەکەم بەشی ئەو بەرهەمە فەلسەفییە کتێبێکی دوبارە خولقاندەوە بە ناوی "لێکۆڵینەوە دەربارەی تێگەیشتنی مرۆڤ"، ئەم بەرهەمەی کە بۆچوونەکانی هیومی لە هەموو ئەورووپادا بڵاوکردەوە. بەشی کۆتایی نامەکەی نووسییەوەو لەو بەشەی کتێبی "لێکۆڵینەوە دەربارەی بنەماکانی ئەخلاق"ی نووسی، ئەو کتێبەی هیوم هەموو دەم بە هەڵە لای وابوو باشترین بەرهەمی ئەوە.

بەلای خەڵکەوە تێگەیشتن لەم بابەتە دژوارە کە چۆنە فەیلەسوفێکی خود باوەڕ (سۆلیپسیست)، کە گریمانەکانی دال و مەدلول، بەردەوامی و تەنانەت ئیعتباری شتەکانی بردوەتە ژێر پرسیارەوە، دەستئەدات بە خولقاندنی

فەلسەفەیەکی ئەخلاقی، بەڵام لەو شوێنەی کە باس لە ئەخلاقناسی دەکرێت، هیوم پێی باشە ئەنجامی ئەزموونگەرایانە لە کتێبی "لێکۆڵینەوە" لە بیربکات. بەمەشەوە، هیوم لە هەوڵی ئەوەدایە ئەخلاقناسی خۆی گرێ بداتەوە بە سیستمی ئەزموونگەراییەوە.

کەوایە هیوم هەستە سۆزدارییەکان یان ئەو پەرچەکردارانەی کە لە دیترانی دەبینی بە کاریگەرییەکان ناوی لێدەباث. لە لایەکیترەوە هاوسۆزی وەک وێنایەک دەستپێدەکاث، بەڵام ئەگەر بە رادەی پێویست بەهێز بێث، دەتوانێث بگۆڕدرێ بە کاریگەری. وەک چۆن لە خوو سروشتی هیوم ئەو چاوەڕوانییە دەکرا، فەلسەفەی ئەخلاقی ئەو لە راستییدا بنەمایەکی ئینسانی هەیە. ئەم بابەتە لەگەڵ بەرژوەندی کۆمەڵایەتی، بەختەوەری مرۆڤی لە گەڵە. هیوم تایبەتمەندییە ئەخلاقییەکان بە پێی بەکەڵک بوون یان گونجاوبوونی ئەو شتە بۆ تاک و کۆمەڵ هەڵدەسەنگێنێ. ئەم باوەڕە لە لیبراڵ دیموکراسی جۆن لۆکەوە وەرگیراوە کە جەختدەکاتەوە لە سەر پەیمانی کۆمەڵایەتی کە مافی سروشتی بۆ شارۆمەندان لە ژێر چەتری یاسادا گەرەنتی دەکاث. باوەڕەکانی هیوم کاریگەرییەکی زۆری هەبوو لە سەر "سوودباوەڕانێکی" وەک بێنتام و جۆن ستوارث میل، کە ئەم بۆچوونانەی کردووە بە یاسایەک بۆ" گەورەترین بەختەوەری بۆ زۆرترین کەسەکان". بەڵام ئەم ئاواتە جێگای ستایشە بۆ بەختەوەری کۆمەڵایەتی ، کەموکووڕییەکی زاتی هەبوو. چ هەبوو بۆ وتن دەربارەی ئەوانەی دەکران بە قەڵاخانی باڵا، یان قوربانی کاتێک ئێعدامکردنیان بە بەرچاوی خەڵکەوە، خەڵکانێکی زۆری خۆشحاڵدەکرد؟ گۆڕینی ئەخلاقی گشتی بۆ فۆڕموولێکی بیرکاری، کە لەودا زۆربەی جەماوەر دەتوانن بەختەوەر بن لە رووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ پرسەکان، کەمایەتییەکان لە بەرامبەر هەڵاواردندا خەسارهەڵگر دەبن.

ساڵی 1752 هیوم وەک "کتێبدار"ی کتێبخانەی پارێزەرانی ئەدینبۆر دامەزرا. ئەم کارە ئاسانە، دەرفەتی ئەوەی بۆ خولقاند هەتا وتاری فەلسەفی زیاتر دەربارەی بابەتی جۆراوجۆر بنووسێث. لەو سەردەمەدا، وتار، وەک نوێترین ستایلی ئەدەبی ئەو سەردەم، باو بوو. هەرچەند نووسراوەکانی هیوم لە باری ستایلی نووسینەوە بە ئەندازەی ئەدیسۆن (1672–Addison) (1719 شاعیر و

وتارنووسی بەریتانیایی) و ستیل(Steele) (وتارنووس و شانۆنامەنووسی بەریتانیایی 1672–1729) درەوشاوە نەبوو، بەڵام بیرکردنەوەکانی قووڵ بوو. ناوەڕۆکی وتارەکانی ، هەڵگری بابەتی جیاوازی وەک سیاسەت و حەزی جەماوەر و بابەتگەلێکی وەک تراژیدیا و ژیانی هاوسەرێتی و بابەتگەلێکی هاوشێوە وەک چەند ژنەیی و قوتابخانەی رەواقی(1) دەگرتە خۆ. وتارەکانی دەربارەی ئابووری هەڵگری بۆچوونی گرنگە دەربـارەی ئەم زانستە نوێیە. وتارەکانی دەربارەی پەڕجوو (وەها شتێک بوونی نییە) و خۆکوژی (چۆنتان پێ خۆشە با وابێت) کە سەرەنجام بڵاو بویەوە، زۆر دەنگیدایەوە.

هیوم بە هۆی ئەو کارەی لای جەنەراڵ سێنت کلێر هەیبوو، ئێستا ئیتر راستەوخۆ لە چییەتی مێژوو تێدەگەیشت. ئەو کە لە رێگای ئەم روانگەوە زۆر دڵگەرم بوو لە سەر کارەکەی، بڕیاری دا سەرلەنوێ دەست بکاتەوە بە نووسینی "مێژووی بەریتانیا". ئەم کتێبە بە هێرشی جۆلیۆس سێزار لە ساڵی 55ی بەر لە زایین دەستپێدەکات و بە شۆڕشی مەزنی ساڵی 1688 کۆتاییدێت. سەرەنجام هیوم مێژووەکەی خۆی لە ساڵی 1762 تەواو کرد. هیوم کاری نووسینی ئەم کتێبەی بە رێتمی ناوهێنانی سەرجەم رووداوەکان دەیباتە پێشەوە. هەمان ئەو رێتمەی گیبۆن کاتی نووسینی کتێبەکەی، داڕمان و رووخانی ئیمپراتۆری رۆم، کە 4 ساڵ دواتر بڵاوبویەوە هەمان شێوازی گرتەبەر. مێژووی بەریتانیای هیوم دوای شاکاری گیبۆن لە پلەی دووهەمدا جێیگرت، بەڵام فرۆشی لە کتێبەکەی گیبۆن زۆرتر بوو و بۆ ماوەی نزیک بە یەک ساڵ پڕفرۆشترین کتێب بوو (تا ئەوەی مێژووی مەکۆلی بوو بە بەرهەمی پێوەر.)

مێژووی بەریتانیای هیوم کتێبێکی سەرنجڕاکێشە. ئەم کتێبە، یەکێک بوو لەو یەکەم بەرهەمانەی بە هێنانەگۆڕی تێڕوانینە کلتووری و زانستییەکانی ئەو سەردەم، پانتای (بینین)ی خۆی پەرەپێدا. لەو رووەوە کە ئەم بەرهەمە خۆی دوورخستەوە لەوەی دان بە دەمارگرژییەکانی سەردەمی خۆیدا بنێت، دەستبەجێ ئەوەیان خستە شوێنی کە بە شێوەیەکی بێهیواکەر لایەنگری دەکات. من لام وایە بۆچوونە کلتوورییەکانی هیوم، زۆر بە ویژدانانەیە. هیوم دەربارەی شاعیرانی قەڕنی پێش خۆی دەڵێت کە ئەوان "وەک رەمزی کەسانێکی هەڵکەوتە

دەمێننەوە کە حەزی خراپ بەلارێیدا بردوون، ئەم وتەیە زیاتر لە هەمووان درایدن دەگرێتەوە... هەم بۆ هۆی توانابیە گەورەکانی دریدان و هەم بە هۆی ئەو کەڵکە نابەجێییەی لە بەرهەمەکانی ئەو وەرگیراوە."

روانگە فەلسەفییەکانی هیوم زۆربەی کاٹ کاریگەری باش و ناسکی لە خۆی بە جێهێشت:" نیوتن لەهەمانکاتدا هەوڵیدەدا پەردە لە سەر هەندێ لە نهێنییەکانی سرووشت دابماڵێت، کەم و کوورییەکانی فەلسەفەی میکانیکیشی خستە روو، لەم رووەوە رازە نهێنییەکانی بگەڕێنێتەوە بۆ پانتایەکی ئاڵۆز کە ئەم راز و نهێنییانە تێکەڵیان بوون و تێکەڵیاندەمێننەوە."

ساڵێک دوای ئەوەی هیوم "مێژووی بەریتانیا"ی خۆی بڵاوکردەوە، ئەو شانازییەی پێبەخشرا هەموو بەرهەمەکانی بخرێتە لیستی کتێبە قەدەغەکراوەکانی کەنیسەی کاتۆلیکەوە. لە سەدەکانی بەر لە ئێمە، ئەم ستایشە زۆر وەک خەڵاتی نۆبڵ دەچوو. زۆرتر جەختی لە سەر دەسکەوت و پێشکەوتنە رەسەنە زانستی و مرۆڤگەرایانە و ئەدەبی دەکردەوە، بەڵام هەندێ جار بە هۆکاری سیاسی، پانتایی کاری خۆی پەرەپێدەدا و کەسە فێڵ و تەڵەکە بازەکان و کەسانی سادەی بێتاوانیشی دەگرتەوە.

هیوم ساڵی 1762 بوو بە سکرتێری باڵیۆزی بەریتانیا لە فەرەنسا (ئەو جەنگەی کە بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە بە دەستی کەسانێکی وەک جەنەراڵ سێنت کلێر و فەرماندەی بنکەی سەربازی لۆریان دەستی پێکردبوو سەرەنجام بە فەرمانی هێزی سالمی عەقڵ ، راگیرا.) دانانی هیوم لە پاریس سەرکەوتنێکی گەورەبوو. ئەو ئێستا ئیتر وەک ڤۆلتێری بەریتانیا دەناسرا و لە لایەن کۆمەڵگەی مۆدەپەرەستەوە ستایش دەکرا و رێزی لێدەگیرا. باڵیۆز، زۆر زوو بەوەی زانی ئامادە بوونی سکرتێرەکەی لە کۆبوونەوەکاندا، زۆر زیاتر لە هەر شتێکیتر کە بۆی دەکرا، بە کەڵکە بۆ بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا، هیومی هاندا تا ئەو شوێنەی دەکرێ، لە میوانییەکانیدا هاوکاری بکاٹ.

ئێستا هیوم ببوو بە کەسێکی قەڵەوی بێزارکەر. دەم و چاوی هەڵئاوسابوو و سوور ببویەوە، زۆری دەخوارد، چێژی لە مەشرووب خواردنەوە وەردەگرٹ،بە گشتی زۆر ناشیرین ببوو، بەڵام لە گەڵ هەموو ئەمانەدا کەسێکی وریا و ورد

بین و دەم و لفت شیرین بوو. فەرەنساوییەکان بەرلەوە کەسێکی وەک ئەویان نەدیبوو. بەلای ئەوانەوە بە ئەدەب بوون و سەنگین بوون لە گەڵ وردبینی هاومانا بوو. سەرهەڵدانی هەرکام لەوان بە بێ ئەویتریان جۆری هەڵسووکەوتی نامۆی بەریتانیایی بوو. هیوم بە هۆی ئەو جەستە زل و نەگونجاوەیەوە، بواردبوویان لەوەی کە کڕنۆش بباث لە دەرباردا، هەروەها شتێکیتر کە پێویسث نەبوو ئەنجامی بداث ئەوە بوو کاتی چوونە دەرەوە پێویسث نەبوو بە دوادا بڕواث. هیوم بە پاشا و سەرجەم ئەندامانی بنەماڵەی پاشایەتی ناسێندرا، تەنانەث بە کوڕەزا گەنجەکانی پادشا ناسێندرا کە هەرکامەیان ناچار بوون وتاردانێکی کورث لە بەر بکەن بۆ ڕێز گرتن لە "مۆسیۆ یۆم" (Yoome) (شێوەی دەربڕینی ناوی هیوم بە زمانی فەرەنسا) و زۆر حەزیان دەکرد مێژووی بەریتانیای هیوم بخوێننەوە.

هیوم سەرەڕای ڕەواڵەث و روخساریو ئەو دەرفەتانەی کە بۆی دەخولقا، کەسێکی شاد نەبوو. هیوم لە ناوەوە زۆر بە توندی هەستەکانی خۆی کۆنترۆڵدەکرد. چێژی وەردەگرث لە هاث وچۆ لە گەڵ ژنان، بەڵام لە تەنهاییدا بەم شێوە خۆی وەسفدەکرد:" کەسێک بە ئەدەب و نزاکەث کە هیچ کارێکی خراپی بەرامبەر بە مێردەکان و خۆشەویستەکان ئەنجامنەداوە." بەمەشەوە هەموو ئەم ڕێزگرتنانە بوو بە هۆی ئەوەی بۆ سائێک ڕەوتی ژیانی خۆی لە دەسث بداث. کە لە گەڵ ژنێکی جوان و زیرەک ڕووبەڕوو بۆوە بە هیومی گەیاند لە باری جەستەییەوە هیومی بە دڵە. هیوم زۆر زوو عاشق و شەیدای ئەو ژنە بوو.

بەڵام ئێرە فەرەنسا بوو، ئەو شوێنەی وەها شتێک سادە نەبوو. کۆنتێس دوو بۆفلێر خۆشەویستی پرێنس دوو کۆنتی، یەکێک بوو لە بەهێزترین کەسایەتییە سیاسییەکانی ئەو وڵاتە. ئەو ژنە سی و هەشث ساڵی تەمەن بوو و هیوم پەنجا و دوو ساڵی تەمەن بوو. ئەوان زۆر خێرا لە گەڵ یەک بوون بە هاوڕێ، بەڵام هەردووکیان هەوڵیاندەدا لەمە زیاتر نەچنە پێشەوە. ئەوان پێکەوە نامەیان دەگۆڕیەوەو لەو نامانەدا هەوڵیاندەدا زمانی فەرمی ئەو سەردەم هەستی ڕاستەقینەی خۆیان پەردەپۆش بکەن. پەردەیەکی ناسک، ئاڵۆز و لەرزۆک. هیوم بە پرێنس دوو کۆنتی دەگوث:" تۆ منث لە کەمتەرخەم بوون بەرامبەر بە

ژیان رزگار کرد.“ بەڵام واپێدەچوو سەرەنجام هەردوکیان لە یەکتر دەترسان و (بەم شێوەیە) ئەوان رازی بوون بە بێکەڵک بوونی ئەو دۆخە. ئەم پێوەندییە هیچ کەڵکێکی نەبوو، کە هیوم ساڵی 1765 گەڕایەوە بۆ بەریتانیا ئیتر هیچکات یەکتریان نەبینی. بەمەشەوە، درێژەیان بە نامەنووسیندا و دوایین نامەکان کە لە هیوم ماوەتەوە بۆ کۆنتسی عاقڵی نووسیبوو.

کۆنتس دووبۆفلێر، بوو کە بوو بە هۆی یەکتر بینینی هیوم و رۆسۆ بیرمەندی سیاسی و فەیلەسوفی گەورەی فەرەنسا. ئێستا وا باوە رۆسۆ وەک کەسێکی شێتو حەرامزادە (بە مانا سووکەکەی) دەناسرێت، ئەو کەسەی بۆچوونەکانی راستەوخۆ خراپترین جۆری خراپەی کۆمەڵایەتی لێکەوتەوە. ئەمە شتێک نییە بکرێت نکۆڵی لێبکرێت. رۆسۆ لە باری رووحییەوە کێشەی هەبوو: رۆسۆ خۆی هەر پێنج منداڵە بچووکەکەی کە لە خۆشەویستیەکەی بوون، دا بە دایەنگەی منداڵانی سەرەڕێ، بیروبۆچوونەکانی رەفتار و هەڵسووکەوتێکی پێچەوانەی ئەخلاقی پەسەنددەکرد. رۆسۆ لە سەر ئەو باوەڕە بوو گەورەیەتی راستەقینە لە ”وەحشی بە ئەدەب“دا بوونی هەیە کە شارستانییەت گەندەڵی نەکردووە، رۆسۆ دژ بەو پەیمانە کۆمەڵایەتییە بوو کە مافی سروشتی گەرەنتی دەکرد کە لایەنگری ئەمر و بۆچوونی ”ئیرادەی گشتی“ دەکرد. رۆسۆ هەستیدەکرد ئەم شتە ”چاکەی هەمووان“ی لێدەکەوێتەوە، ئەم وتەیە ، بە شێوەیەکی سەیر لە سەدەی بیستەمدا رەنگیداوەتەوە. بیروبۆچوونەکانی رۆسۆ هەم ئیلهام بەخشی شانازییەکان و هەم ئیلهام بەخشی زێدەڕۆییەکانی شۆڕشی فەرەنسا بوو، هەروەها درێژەیدا بەوەی دەورێکی گرنگ بگێڕێت لە سەدەی بیستەمدا. دەکرێ بیرکردنەوەکانی لە بزاوتێکی بەردەوامی شاراوە لە رەوتی خۆویستی و لیبراڵیزم، هەروەها فاشیزم و کۆمۆنیزمدا ببینین.

بەڵام ئەو رۆسۆیەی کە هیومی بینی زیاتر لە بۆمبێکی تەوقیتکراو پڕ بوو لە بیر و بۆچوونی تەقینەوەیی. رۆسۆ لە پێگەی مرۆڤدا زیاتر وەک هەڵکەوتەیەک دەناسرا کە ئیلهام بەخشی بزووتنەوەی رۆمانتیک بوو، لە باری کەسایەتیشەوە وەک هەستیارییەکی رووت و لەجووڵەدا ناوی دەرکردبوو. رۆسۆ چ لە باری سروشت و خوو و خەدەوەو چ لە باری بۆچوونی فەلسەفییەوە دژ بە هیوم بوو،

بەڵام بەمەشەوە هەردووکیان لایەکیان گرتبوو، هەردوکیان خەباتیان دەکرد بۆ چاکسازی. ئەورووپای کۆنی پادشا سەرەڕۆ و زاڵمەکان و ئەریستۆکراتە خاوەن زەوییەکان، بەرەبەرە جێگای خۆی دەدا بە کۆمەڵگەیەکی شاری گشتگیرتر، بە حەزی لیبراڵ دیموکراتیکەوە. ئەو ڕەوتەی کە بە دیکارتەوە دەستی پێکردبوو و بە سەرهەڵدانی ڕۆمانی دەروونگەرایانە بەرەو پێشەوە دەچوو. خۆ وشیارییەکی گەورە لە ئەورووپا دەستیپێکردبوو، سەرهەڵدانی تاک گەرایی کە خۆی بە شێوەیەکی تاک گەرایانە بیری دەکردەوەو بڕیاری دەدا. ڕۆسۆ زۆر لایەنگری تاک گەرایی، گەشەو سەرهەڵدانی تاک گەرایی و خۆ پەروەردەکردن بوون. هیوم لە باری بیرکردنەوەوە بە شێوەیەکی سەربەخۆیانە و لە گۆشە نیگایەکی جیاواز لە بۆچوونی باو بۆ جیهانی دەڕوانی. شتێک بوونی نییە بە ناو "خود" و کەس تا ئێستا هەستی بە "زەین" نەکردووە، ئێمە خودا یان دال نابینین و ئەزموون ناکەین. لە لایەکیترەوە ڕۆسۆ فەلسەفەیەکی تۆکمەی بونیاد نەنا و نەخولقاند، بەڵام هەموو دەم بە هۆی بۆچوونە باس هەڵگرەکانییەوە وەک "وەحشی بە ئەدەب" و وتەگەلێکی وەک " مرۆڤەکان ئازاد لە دایکبوون، بەڵام لە هەموو شوێنێکدا لە کۆت و زنجیردان" لە بیردا دەمێننەوە.

ڕۆسۆ (دوای بڵاوبوونەوەی کتێبی ئێمیل کە لایەنگری دیموکراسی دەکات و نکۆڵی دەکات لە مافی خودایی پادشاکان) هەڵهاتبوو، هیوم پێشنیاری پێکرد پشتیوانی لێبکات و داڵدەیبدات. بە داخەوە کاتێک ڕۆسۆ گەیشتە بەریتانیا، ئەوانەی ئازاریاندەدا و بە دوایەوە بوون ڕۆسۆیان تووشی نەخۆشی دەروونی کردبوو. ڕۆسۆ هیومی لە باوەش دەگرت و پێیدەگوت کە زۆری خۆش دەوێ، بەڵام تا دەهات دڵنیا دەبوو لەوەی کە هیوم دەستی لە ناو دەستی دوژمنانیدایە و دژ بە ئەو(ڕۆسۆ) پیلانی گێڕاوە. هیوم هەموو کارێکی دەکرد بەوەی دڵی ڕۆسۆ بە جێبێنێت ڕۆسۆ هەموو کارێکی دەکرد بۆ ئەوەی هیوم بڕەنجێنێ. سەرەنجام بۆ ئەوەی خەیاڵی هەمووان ئاسوودە بێت ڕۆسۆ بەرەو فەرەنسا هەڵهات. لەوێ دەستیکرد بە بڵاوکردنەوەی هەموو درۆو و دەلەسەیەک دژ بە هیوم، فەیلەسوفەکەی ئێمە(هیوم)، کەسێکی هەڵکەوتەی دیبوو، بەڵام هیچکام لەو دوو فەیلەسوفە (هیوم و ڕۆسۆ) نەیانتوانی لە یەکتر تێبگەن. جۆری دیدار

و یەکدینتەکەیان بە شێوەیەکی شووم، سیمبولیک بوو، شەڕی نێوان روانگەکانی ئەوان ئێستا هەر درێژەی هەیە.

ساڵی 1769 هیوم گەڕایەوە بۆ ئەدینبۆرۆ، بۆ ئەوەی لەوێ درێژە بە ژیان بدات. هیوم زۆر قەڵەو ببوو. بە وتەی گیبۆن :"قەڵەوترین ورچی دابەستەی ئێپیکوور" (مەبەست هیومە) بە هەموو توانایەوە خەریکی پێداچوونەوەو دووبارە نووسینەوەی مێژووکەی خۆی و بەرهەمە فەلسەفییەکانی بوو، هەروەها خەریکی نووسینی وتار دەبوو، هەروەها هیوم خەریکی نووسینی بایۆگرافی خۆی بوو، کە بە دوور و درێژ و سەیر و سەمەرە داڕیژرابوو. رەنگە هیوم بەم کارەی نەیویستبێت بیانوو بدات بە دەست دوژمنەکانییەوە کە ژمارەشیان کەم نەبوو. ئەو وەک دوژمن و جێگای نەفرەت و بێزاری لایەنە پارێزکارەکانی دەسەڵاتدار-کەنیسە ، کەش و هەوای نەریتی زانکۆ، و مایەوە،هەروەها نامیلکەیەکیش بێ واژۆ بە ناوی "کەسایەتی... لە نووسینی خۆی" دەربارەی هیوم، رەنگە لە نووسینی خۆی، کە هەڵگری زانیاری قووڵبوو دەربارەی کەسایەتی هیوم بڵاوبووەوە. "کەسێکی زۆر باش کە ئامانجی نەگۆڕی ژیانی شەیتانی کردنە." ،"شەیدایەکی کافر، فەیلەسوفێک کە دەزانێت بە حەقیقەت ناگات." " بێبەرییە لە دەمارگرژییەکانی خەڵکی، پڕاوپڕە لە دەمارگرژی تایبەت بە خۆی."

ئیتر هیوم ببوو بە پیرەپیاوێکی ناوداری ئەدینبۆرۆ. چێژی وەردەگرت لەوەی کە نانی شەو لە گەڵ هاوڕێکانیدا بخوات و بە "زۆر خۆر"ناوی دەرکردبوو. هەروەها درێژەی دەدا بە گفتوگۆ و مشتومڕ دەربارەی بیروڕاکانی خۆی لەگەڵ کەسانی هاوسەنگی خۆی، لەوانە هاوڕێی کۆنی، ئادام سمیث فەیلەسوفی کۆمەڵایەتی و ئابووریناسی پێشەنگ. هیوم و سمیث بیرکردنەوەی هاوبەشیان هەبوو لە بواری فەلسەفەی کۆمەڵایەتیدا و تەنانەت دەوترێ هیوم کاریگەری زۆری بووە لە سەر ئەو بۆچوونەی سمیث کە دەڵێت بەرژوەندی کۆمەڵگە لە لایەن"دەستی نادیار"ی ململانێیەوە بە باشترین شێوە رێبەرایەتی دەکرێت. ئەم دەستە کە کاریگەری هەبوو لە شێوە گرتنی سەدەی بیستەمدا پێدەچێت دەورێکی وێرانکەری هەبێت لە سەدەی بیست و یەکەمدا، ئەو کاتەی بەرژوەندی زۆر کەم هەیە کە بۆ ململانێ کردن، بەڵام نابێ هیچکام لە هیوم و سمیث بە بەرپرسی

نەزانین و بێ عەقڵی ئابووررییناسانی ئێستا بزانرێن. ئەوان لە بەرەبەیانی چاخێکدا دەژیان کە ئیمکاناتەکانی (لە زۆر رووەوە) بە رواڵەت بێ سنوور بوو، ئەو چاخەی کە خۆری ئاسمانەکەی ئێستا خەریکە ئاوا دەبێت.

بەڵام لە روویەکی ترەوە زۆربەی بیرکردنەوەکانی هیوم لە گەڵ بیرکردنەوەی سەدەی بیستەمدا بە قووڵی هاوبەسەرهاتن :" ئەگەر کتێبێک- لە بواری ئیلاهیات یان میتافیزیکی قوتابخانە- بگرێت بە دەستمانەوە، دەبێ بپرسین " ئاخۆ ئەم کتێبە هەڵگری بەڵگاندنی دەرهەست نییە دەربارەی چەندایەتی یان ژمارە؟" نا." ئاخۆ هەڵگری هەڵسەنگاندنی ئەزموونییە دەربارەی ئەمری واقع و بوون؟" نا. کە وایە بیسپێرن بە گڕی ئاگر، هەروەها ئەم رستەیە:" سەرجەم دونیا هیچ نییە جگە لە وێنایەکی سروشتی کوێر، کە منداڵانی داماو و بێچارەنووس بە بێهێزی جیاکردنەوە یان چاودێری دایکانە، لە باوەشی دێنە دەرەوە." وەها بۆچوونگەلێک لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا زۆر ناوازە و دەگمەن بوو.

بەرەبەرە جەستەو شێوەی ژیان کاریگەری لە سەر هیوم دادەنا. هیوم تا دەهات نەخۆش دەکەوت و سەرەنجام دوو دکتۆری ناسراویان بۆ چارەسەری بانگکرد. ئەوان یەک بە دوای یەکدا، قامکیان دەکرد بە ورگە زلەکەی هیومدا و گوشاریان دەخستە سەری، سەرەنجام هەردوکیان بەو باوەڕە گەیشتن لۆ(غودە) ەیەکی گەورە لە جگەریدایە کە تووشی نەخۆشی کردووە. هیوم ئەو گەڕیدە و کنجکۆلە بە دڵ و جەربەزە، بەڵام بە گومان و دێر باوەڕ کەرە، خۆشی قامکی خستە سەر ورگی خۆی و بە دۆزینەوەی لویەک (کە بە قەد هێلکەیەک گەورە بوو) و (ساف و گرد) بوو ، بۆچوونی دکتۆرەکانی پەسەند کرد.

تا دەهات باری تەندروستی روو بە خراپبوون دەچوو، هیوم کێشێکی زۆری لە دەستدا. ئەم هەواڵە کە هیوم لە سەرەمەرگدایە لە هەموو شوێن بڵاوبویەوەو خەڵک بۆ دیتنی ئەم کافر و بێ دینە گەورەیە، کۆ دەبوونەوە کە ئاخۆ لە سەرەمەرگدا تۆبە دەکات یان نا. بازوێڵ (James Boswell) (نووسەر و مافناسی سکۆتلەندی 1795-1740) هات بۆلای و زانی هیوم لاواز و رەنگپەڕیو بەرەو مەرگ دەڕوات. باوزێڵ لێی پرسی بە باوەڕی ئەو (هیوم) دوای مەرگ ژیانێکیتر هەیە. "هیوم وەڵامیدایەوە، دەکرێ لەتە خەڵووزێک بخرێتە سەر ئاگر

و نەسووتێت.“ (نازانرێ ئەم بۆچوونەی دوایین ساتی تەمەنی بە رادەی پێویست قووڵ و وردبینانەیە یان نا.)

سەرەنجام دوای ماوەیەک نەخۆش بوون 25 ئۆگۆستی 1776 هیوم بێ ئەوەی تۆبە بکات مرد. حەشیمەتێکی زۆر بۆ بینیی رێ و رەسمی ناشتنی ئەو کافرە گەورەیە لە ماڵەکەی کۆ ببوونەوە، بەلای خەڵکی رەشۆکی و جەماوەرەوە هیوم کەسێکی ناخۆشەویست نەبوو، تەنها لە لایەن کەنیسەوە نەفرەت لێکراو بوو، هەروەها بە پێچەوانەی گەورە فەیلەسوفەکانی دواتر فەلسەفەکەی هەر جێگای پەسەندەو وەردەگیردرێ. تەنها لەمپەرێک هەیە. ئەو کاتەی فەلسەفەی هیوم دەخوێنینەوە، دەزانین وەک ئەو فەلسەفە بیر دەکەینەوە، بەڵام دەزانین وەک ئەو فەلسەفە ناژین. ئاخۆ دەکرێت ئەمجارە فەلسەفە راست بکات و ئێمە هەڵە بین؟

سەرەنجام

ئیپیستمۆلۆژی(مەعریفە ناسی)، واتە لێکۆڵینەوە لە بنەماکانی زانست، بەلای زۆر کەسەوە بە ناوکی سەرەکی فەلسەفە دەزانرێت. بەر لە هیوم ئیپیستمۆلۆژی پیشەیەکی روو لە گەشەبوو، کە بۆچوونی زۆری بەرهەمدەهێنا. سیستمە سەرسووڕهێنەرەکانی فەیلەسوفەکان، لەسەر ئەم بنەمایانە داڕێژرابوو کە جێگای شانازی فەلسەفە بوو، ئەمە خاڵی پۆزەتیڤی فەلسەفە و هۆکاری سەرەکی بوو بەوەی خەڵک بۆ لای خۆی رابکێشێت. سیستمێک کە هەموو شتێکی شیدەکردەوە. بە هاتنی هیوم ئەم بازاڕە روو بە داڕووخان و شکست دەچوو. هیوم ئەوەی خستە روو کە ئیتر ناکرێ سیستەمی فەلسەفی دروستبکرێت، بەڵام ئەوە تایبەتمەندی فەلسەفەیە کە هەوڵدەدات بۆ گەیشتن بە شتە دژوار و سەختەکان و ئەو شتانەی گەیشتن پێیان دژوارە. لەو خولانەی پاش هیوم هاتن، فەیلەسوفە ئەڵمانییەکان گەورەترین سیستمی فەلسەفی کە مرۆڤایەتی ناسیویەتی بونیاد نا.

کانت بەرهەمەکانی هیومی خوێندەوەو وتی ئەم ئەزموونە" لە خەوی دۆگما بوون بە ئاگای هێنامەوە". سەرەنجام کانت سیستمێکی گشتگیری دامەزراند بە بەرزترین ئاستی گەشەی تێگەیشتنەوە. هێگل لە کاتی خۆیدا ئەم کارەی درێژەپێدا و گەورەترین دایناسۆری فەلسەفی ناو سیستمەکانی بونیاد نا. سیستمێکی میتافیزیکی ئەوەندە بەربڵاو و ئاڵۆز، کە بە گشتی لە فامی مرۆڤەکان بەولاترەوەیە. ئەوە نیچە بوو تێگەیشت ئەم هەوڵە بەلاڕێدا چووانە تەنها دەتوانێت کۆمەڵێک گیانلەبەری لەناوچوو بەرهەم بێنێت. بەلای نیچەوە "لاپەڕەیەک لە بەرهەمەکانی هیوم، زیاتر لە سەرجەم بەرهەمەکانی هیگل مانای هەیە."

بەڵام تەنانەت نیچە بە پەسەندکردنی ئەوەی سەرجەم رەخنەکانی هیوم(دەکرێ بڵێین رەخنەگرتن لە هەموو شت) بێوەڵام ماوەتەوە نەیتوانی ئەو لەمپەرە ئیپیستمۆلۆژیەی کە هیوم لە سەر رێی فەلسەفەی دانابوو لە ناو بباث. تەنها رێگا بۆ پێشکەوتن لە بەرچاو نەگرتنی ئەو رەخنانە بوو. ئێمە ناچار بووین بە بێ لەبەرچاو گرتن سەرقاڵی فەلسەفە بین و درێژە بە فەلسەفە بدەین. وەک چۆن

به بێ له بەرچاو گرتنی ڕەتکردنەوەی بەردەوامێتی له لایەن هیومەوە، درێژه به ژیان دەدەین. هەموو دەم کۆمەڵێک شتیتر هەیه بەوەی که باسی فەلسەفی له سەر بکرێت.

له سەدەی بیستەمدا وینگنشتاین شێوەکارێکی لەو چەشنەی هەڵبژارد. ئەو که بەوپەڕی بێ موبالاتییەوە هیوم له بەرچاو نەگرت(تا ئەو ئاستەی خۆی به خوێندنەوەی بەرهەمەکانی هیومەوە ماندوونەکرد.) زۆر زوو به ڕوانگەیەکی فەلسەفی هاوشێوەی هیوم گەیشت.(بیرمەندە گەورەکان هەموو دەم وەک یەک بیر دەکەنەوە، له بەر ئەوەی له یەک جۆر سەرچاوە دزی ئەدەبی دەکەن.)

هیوم به ئەگەری زۆر هامپتی- دامپتی (2) له سەر دیوار خستوەتە خـوارەوە، بەڵام هێشتا کەس نەیتوانیوە لەو مەتەڵە تێبگات چۆن لەتەکانی لکاندووە به یەکەوە. ئەمڕۆکە فەلسەفە جەخت له سەر کەمتەرخەمی بەرامبەر به ژمارەیەک له پرسیارەکان دەکاتەوە(ئەو پرسیارانەی لایوایە بێ وەڵامن)، هەروەها دەبێ بوترێ فەلسەفە کەمتەرخەمە بەرامبەر به ژمارەیەک له وەڵامەکان.

---

1 .Solipsism ئەو ڕوانگەیەی که له سەر ئەو باوەڕەیە تەنها خود بوونی هەیە یان فام هەڵگرە.

2 .Rock–جۆرێک ئامرازی ئەشکەنجەدان بۆ کێشانی ماسوولکەکان

3 .Samuel Becket – نووسەر و شانۆنامەنووسی ئایرلەندی(1989–1906) له پێشەنگەکانی ئەدەبی نهیلیستی

1– ڕەواقیەکان: ژمارەیەک له فەیلەسوفە یۆنانییەکان بڕوایان بەیەک بوون هەیە. یەک بوونی جەستەیی نەک ڕۆحانی

2–هامپتی– دامپتی: کەسێکی کورتە باڵا و قەڵەو له شیعرە کۆنە منداڵانەکاندا، هێلکەیەکی به مرۆڤ بوو که له سەر دیوار دەکەوێتە خوارەوەو لەت لەت دەبێتەوە.

رۆژمێری ژیانی هیوم

*(1711) دیڤید هیوم له ئێدینبۆرۆدێته دونیاوه.

*(1723) لەتەمەنی (12) ساڵاندا دەچێتە زانکۆی ئێدینبۆرۆوه.

*(1729) توشی شڵەژانێکی سەختی دەروونی دێ.

*(1734) بەمەبەستی نووسینی شاکارە فەلسەفییەکەی لە فەرانسەدا گۆشەگیر دەبێت.

*(1739–1740) نامیلکەیەک سەبارەت بە سروشتی مرۆیی بڵاودەکاتەوە کە بایەخی کەمی پێدەرێت.

*(1745–1746) لەپیشەی مامۆستایەکی تایبەتی « مارکۆیس ئاوانانداڵا) دا دەستبەکاردەبێت.

*(1746) لە تیپەرینی (پێکەنین) ژێنراڵا نێت کڵیر بۆ فەرەنسەدا بەشداری دەکات.

*(1748) یەکەم کۆمەڵە بابەتی خۆی بڵاودەکاتەوە.

*(1754–1762) بەرگەیەک لە دواییەکەکانی مێژوی ئینگلیس بڵاودەکاتەوە.

*(1758) تۆیژینەوەی تێگەیشتویمرۆڤ بڵاودەکاتەوە، ئەو کتێبە دوبارە نوسینەوەی بەرگی یەکەم و دووەمی نامیلکەکەیە.

* (1763) دەبێتە نوێنەری سەفیری ئینگلیس لەپاریسدا .

*(1766) رۆسۆ دێنێ بۆ ئینگلس.

*(1769) دەگەڕێتەوە بۆ ئێدینبۆرۆ، بۆئەوەی لەوێ ژیان بەسەربەرێت.

*(1776) لەدوای نەخۆشییەکی درێژخایەن کۆچی دوایی دەکات.

مێژوی روداوە گرینگە فەلسەفییەکان.

سـەدەی شەشەمی (پ.ز) دەستپێیکردنی فەلسەفەی رۆژئـاوا بە بیرکردنەوەکانی « تالس ملی»

کۆتایی سەدەی شەشەمی (پ.ز) مردنی فیساگۆرس.

*(399 پ.) سوکرات لەئاتێن بە مردن تاوانباردەکرێ.

*(387 پ..) ئەفلاتون ئاکادێمیای خۆی کەیەکەم زاکۆ دەژمێردرێ لەئایتنی دادەمەزرێنێ .

*(335 پ.ز) ئەرەستو قۆتابخانەی لیسێوم لەئاتێن دادەمەزرێنێ و

دەبێتە رکابەری ئاکادیمیا .
*(324پ.ز) کۆنستانینی ئیمپراتۆر پایەختەکەی لەرۆماوە دەباتە بیزانس.
*(400پ.ز) سێنت ئیگۆستین « درکاندنەکان»ی دێنێتە نوسین ، فەلسەفە لەئاینی خاچپەرستیدا تێکەڵا دەبێ.
*(410 پ.ز) روخانی ئمپراتۆرییەکی رۆم لەسەردەستی بەربەڕەکان.
*(529پ.ز) داخستنی ئاکادیمیای ئاتێن لەسەر فەرمانی ئیمپراتۆر بوستنین، نیشانەی کۆتایی هاتنی چاخی حیکمەتی یۆنانی و دەستپێکردنی چاخی تاریکی.
*نێویناوراستی سەدەی یانزدەیەم:
تۆماس ئێکۆئیناس سەرحی خۆی لەسەر ئەرەستو دەنووسێ ، چاخی فەلسەفەی وانەبێژی .
(145پ.ز) ئێکروخانی بیزانس بەدەست تورکەکان و کۆتایی دەروانی ئیمپراتۆرییەتی بیزانس .
(1492پ.ز) کریستۆفیس کۆلۆمبۆس دەکاتە ئەمریکا ، چاخی نوێبونەوەی شاری فلۆرانس و زیندوبونەوەی سەر لەنوێ فێرکارییە یۆنانییەکان.
(1543پ..) کۆپرنیک کتێبی» سەبارەت بەگەرانی جیسمە ئاسمانییەکان « بڵاودەکاتەوە ولەبواری بیرکارییەوە دەیسەلمێنێ زەوی بەدەوری رۆژێدا دەگەرێ.
(1633پ.ز) کەنیسە گالیلۆ ناچاردەکات بەرەسمی حاشا لە بیرۆکەی ناوەندبونی زەوی بکات .
(1641پ.ز) ریکارت کتێبی « وردبونەوەکان «ی بڵاودەکاتەوە سەرەتای چاخی فەلسەفەی خۆی.
(1677پ.ز) کتێبی « ئاکاروکردار»ی ئیسپنیۆزا دوای مردنی رێگەی بڵاوبونەوەی پێدەرێ.
(1687پ.ز) نیوتۆن کتێبی « بنەماکان» بڵاودەکاتەوە دێنی داواتان راکێشان (جاژبە) دەنانێ .
(1689پ.ز) جۆن لاک نامیلکەیەک سەبراەت بە « تێگەیشتنی مرۆڤ»

چاپدەکاتْ سەرەتای دەورەی فەلسەفەی ریشەیی ئەزمون.

(1710پ.ز) بیرکۆلی کتێبی «بنەماکانی زانستی بەشەری» بڵاودەکاتەوە و فەلسەفەیی ریشەیی ئەزمون دەگەیەنێتە سنوری نوێوە.

(1716پ.ز) مردنی لایبنتبن.

(1739–1740پ.ز) هیوم نامیلکەی «سروشتی مرۆڤ» بڵاودەکاتەوەو فەلسەفەی ریشەیی ئەزمون دەوروبەری مەنیق.

(1781پ.ز) کانتْ کە بەیارمەتی هیوم لەخەوی « دوگماتێکی» خۆی رادەبێ کتێبی « رەخنەی عەقڵی پەتی « بڵاودەکاتەوە چاخی شکومەندیی میتافیزێکی ئەڵمانیا دەستْ پێبکاتْ.

(1807پ.ز) هیگڵ کتێبی « دیاردەناسە زەین» بڵاودەکاتەوە لەخاڵی لوتکەی میتافیزێکی ئاڵمانیایە.

(1818پ.ز) شۆپێنهیاور کتێبی « جیهان وەک دیمەنێکی کراوە» بڵاودەکاتەوە و فەلسەفەی هیند لە میتافیزێکی ئەڵمانیا دێنێتەبەرباس.

(1889 پ.ز) نیشە رایدەگەیەنی « خوامردوە» و لەشاری تورینْدا دوچاری شێتبون دەبێتْ.

(1921ز) ویتگنشتیایی نامیلکەی « مەنیقی» فەلسەفی خۆیی بڵاودەکاتەوە و دەخوازرێ تێداکەیشتۆتە دواپین رێگەچارەی مەسەلە فەلسەفییەکان.

دەیەی (1920) ئاڵقەری ڤییەننا «پۆزیتبویم» ی مەنتیقی پەرەپێداتْ.

(1927) هایدگیر کتێبی « بون و کاتْ» بەچاپدەگەیەنێ کەباسی نێوان جیاوازی نێوان فەلسەفەی راڤەیی و فەلسەفەی ئەوروپا دەکاتْ.

(1934) سارتێر بەبڵاوکردنەوەی کتێبی «بون و نەبون» ئەندێشەکانی هایدگێر تەوادەکاتْ و فەلسەفەی ئیگلزیستامیس لیسم دێنێتە ئاراوە.

(1953) بڵاوبونەوەی کتێبی (تۆیژینەوە فەلسەفییەکان « ویتگنیستیاین لەدوای مردنەکەی لوتکە دەورانیشیکاری زمان.

سەرچاوە:

(اشنا با هیوم، ترجمه زهیرا ارین از مجموعه اشنایی ، فیلسوفان– نشر مرکز)